

MARTYNO JANKAUS LEIDYBINĖ VEIKLA IKI SPAUSTUVĖS ĮKŪRIMO (1879–1889)

Domas Kaunas | Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Martynas Jankus (1858–1946) – žymus Mažosios Lietuvos lietuvių spaudos veikėjas, tautinio sąjūdžio dalyvis ir politikas, Vokietijos ir Rusijos imperijos sienos perskirtų lietuvių tautos dalių suartinimo šalininkas. Jis per daugiau kaip 40 veiklos metų išleido ir išspausdino 395 neperiodinius ir 27 periodinius leidinius lietuvių ir kitomis kalbomis. Tarp šių leidinių autorių buvo nemaža reikšmingų XIX–XX a. rašytojų, etnologų, istorikų, protestantų teologų, politikų. M. Jankaus asmenybę suformavo valstietiška šeima, gimtojo Bitėnų kaimo socialinė aplinka ir gyventojus autochtonus slegianti tautinės diskriminacijos atmosfera. Vokiškoje mokykloje gavęs tik pradinį išsilavinimą, lavinosi savišvietos būdu. Visuomeninei veiklai motyvavo lietuviškieji laikraščiai, didelę įtaką padarė juose skelbta Vokietijos imperijos mažųjų tautų interesų gynėjo vokiečio Georgo Sauerweino kūryba. Imtis leidybos paskatino aktyvus XIX a. pabaigos politinis sąjūdis, ypač rinkimų į Prūsijos landtagą ir Vokietijos reichstagą kampanijos. Lietuvių kandidatų palaikymo tikslu jis 1879–1888 metais išleido keletą agitacinių proklamacijų, tautiečių kultūriniam švietimui skirtų knygų, brošiūrų ir kalendorių. Tarp jų buvo paties Jankaus parengtų originaliosios ir tautosakinės poezijos, iš vokiečių ir lenkų kalbų verstos prozos rinkinių. Suartėjęs su Didžiosios Lietuvos tautinio sąjūdžio dalyviais, Jankus tapo jų įkurto periodinio leidinio „Ausra“ atsakinguoju redaktoriumi. Šio straipsnio tikslas yra išanalizuoti pradinį Jankaus leidybos etapą, pasibaigusį spaudos įmonės įsigijimu 1889 m. ir aktyvaus dalyvavimo tautiniame bei kultūriniame sąjūdyje pradžia. Jis lėmė Jankaus viso gyvenimo ir visuomeninės veiklos, peraugusios į politinę, kryptį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Bitėnai, Prūsija, Paprūsė, Mažoji Lietuva, lietuviškos spaudos draudimas, atsišaukimai, knygos, kalendoriai, periodika, „Ausra“, leidyba, spausdinimas, spaustuvė, leidinių reklama, leidinių platinimas, knygnešiai.

MARTYNO JANKAUS LEIDYBOS IR SPAUDOS DARBŲ METMENYS

Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas 2009 metais išleido reprezentacinį enciklopedinį žinyną *100 iškiliausių Lietuvos žmonių*. Diskusijos, ar Jankus nusipelno, kad būtų įtrauktas į jų šimtuką, sudarytojams ir Mokslų akademijos ekspertams nekilo. Leidinyje jis apibūdintas tokiomis sąvokomis kaip žymus lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvis, politikas ir lietuviškosios spaudos veikėjas¹. Mūsų teikiama straipsniui esminė yra pastaroji sąvoka. Ji gali būti apibūdinta plataus spektro statistiniais duomenimis ir daugelio leidinių pavadinimais. Rengiant šį darbą patikslinus bibliografinius duomenis nustatyta, kad iš viso Jankus yra išleidęs ir išspausdinęs 395 neperiodinius ir 27 periodiniai leidinius². Iš jų beveik visi išėjo lietuvių kalba, keletas – ir baltarusių bei vokiečių kalba. Tarp šių leidinių autorių – žinomos ir reikšmingos lietuvių ir kitų tautų asmenybės: rašytojai Antanas Baranauskas, Kristijonas Donelaitis, Motiejus Valančius, Eliza Orzeszkowa, etnologas Jonas Basanavičius, istorikas Simonas Daukantas, protestantų teologai Johannas Arndtas, Johnas Bunyanas, Martinas Lutheris, politikai Vincas Mickevičius-Kapuskas, Friedrichas Engelsas ir Karlas Marxas. Paties Jankaus plunksnai priklauso 38 leidiniai: knygos, brošiūros, smulkieji spaudiniai. Jų tematika labai įvairi. Didesnę ar mažesnę išliekamąją vertę turi tautosaka, grožinė kūryba, istorija, aktuali politinė publicistika. Jankaus leidybos ir spaudos darbas truko nuo 1879 iki 1925 metų, tai yra daugiau kaip keturis dešimtmečius, ir aprėpė laikotarpį nuo lietuvių tautinio sąjūdžio ištakų iki nepriklausomos Lietuvos valstybės atgimimo ir tarp-tautinio pripažinimo. Šitokio masto figūrų bent jau Baltijos šalyse rastume nedaug.

Jankaus orientaciją į spaudos darbą lėmė gyvybingas charakteris, sudėtingos lietuvių etnokultūrinio gyvenimo sąlygos tautinės mažumos teisėmis kaizerinėje Vokietijoje ir ankstyvas ryšys su Didžiosios Lietuvos lietuvių inteligentais. Tai lėmė Jankaus apsisprendimą aktyviam diskriminacinės politikos pasipriešinimui ir visuomeninės veiklos, peraugusios į politinę, kryptį. Šio straipsnio tikslas yra išanalizuoti pradinį Jankaus leidybos etapą, pasibaigusį spaudos įmonės įsigijimu 1889 m. ir aktyvaus dalyvavimo tautiniame bei kultūriniame sąjūdyje pradžia.

ASMENYBĖS BRUOŽAI

Martynas Jankus gimė 1858 m. rugpjūčio 7 d. Ragainės apskrities lietuviškumą išsaugojusiam Bitėnų kaime, Nemuno ir romantiškojo Rambyno kalno kaimynystėje. Nugalėto ilgą ir permainingą amžių – mirė 1946 m. gegužės 23 d., toli nuo tėvynės, skurdžioje Flensburgo perkeltųjų asmenų stovykloje Vo-

kietijos ir Danijos pasienyje. Asmenybę formavo šeima, socialinė aplinka ir aštri tautinės savisaugos atmosfera. Iš paties Jankaus lūpų į spaudą yra prasprūdęs liudijimas, kad jo senelis į Bitėnus atkilęs iš kitur, tik nepasakyta iš kur. Vaižgantas, nenurodydamas žinios šaltinio, patikslino – iš Batakių parapijos Paprūsėje ir kad buvęs katalikas. Šio teiginio kol kas nei patvirtinti, nei paneigti neturime kuo, reikia nuodugnesnių tyrimų. Tėvų Martyno ir Marijos (*Marike Kerpate*) santuoka įvyko Ragainės evangelikų liuteronų bažnyčioje, sprendžiant pagal metrių įrašą, abu buvo evangelikai. Tėvai užaugino tik du sūnus, be Martyno, buvo ir kiek vyresnis Nikas. Ūkis, esą, turėjęs apie 120 ha žemės, iš kurių apie 22 ha ir, remiantis mūsų žiniomis, tėvų sodyba atitekę būsimajam spaustuvininkui. Jo kilmės ir socialinių šaknų klausimu daugiau rašėme „Knygotyros“ 52 tome³.

Martyno vaikystė ir jaunystė praėjo šeimos ir kaimo aplinkoje. Rašydamas asmeninius biografijos liudijimus Jono Šliūpo rengiamai knygai *Lietuvizkiejie rasztai ir rasztininkai*⁴, Martynas pabrėžė: ji buvo taupi, skalsi, nešilta, pertekusi nepabaijamų darbų. Skaityti spausdintinį tekstą išmokė motinos brolis, rašyti – Bitėnų mokykla. Ją peikė. Mokytojas mokė atmestinei, spaudė prie vokiško rašto. Be to, skundėsi ir tėvų abejingumu vaikų ugdymui. Ne kartą rašytuose, net ankstyvuose, skelbtuose ir neskelbtuose atsiminimuose neprasitarė apie religinius įsitikinimus. Konfesinio tapatumo suvokimas Jankui įtakos turėjo galbūt tik jaunystėje. Manytina, kad tėvų valia tikybos pradmenis įgijo Bitėnų mokykloje ir iš Ragainės kunigo, sulaukęs keturiolikos buvo konfirmuotas. Tačiau vėliau tikybos požiūriu tapo skeptiku ir visišku pasauliečiu. Dar radikalesne linkme pasuko vėliau, „Auszros“ leidimo metu suartėjęs su mėnraščio redaktoriumi Jonu Šliūpu.

TAUTINIO TAPATUMO BRANDOS SĄLYGOS IR ATMOSFERA

Svarbi asmenybės brandos sąlyga buvo savišvieta. Martynas labai mėgo skaityti. Iš vaikystės laisvą nuo ūkio liubos valandą skaitęs namuose rastas tikybinės knygas, kai kurias – net po kelis kartus. Apdovanotas aštriu protu, gebėjęs lyginti jų turinį ir taip užtikęs su Biblija prasilenkiančių prieštaravimų. Kai

1 KAUNAS, Domas. Martynas Jankus. Iš *100 iškiliausių Lietuvos žmonių*. Vilnius, 2009, p. 94–95.

2 *Martyno Jankaus leidiniai ir spaudiniai, 1879–1925*: pagalbinė tiriamojo darbo bibliografinė rodyklė. Sudarė Domas Kaunas. Autoriaus asmeninis archyvas, 2013. 98 lap. (Kompiuterinis variantas).

3 KAUNAS, Domas. Martyno Jankaus leidybinė

veikla ir vaidmuo kultūriniam ir politiniam sąjūdyje. *Knygotyra*, 2009, t. 52, p. 12–19.

4 Martyno Jankaus tekstai ir kontekstai Jono Šliūpo knygoje „Lietuvizkiejie rasztai ir rasztininkai“: publikacija. Parengė ir įvadą (p. 299–303) parašė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2013, t. 61, p. 299–324.

ūgtelėjo, už grašius pirkto populiarias vokiškas knygeles. Esą, [t]okie raštai juk nepasiliko be įspaudos į mano mislyjančią dalį smegenų ir aš beveik ko tik nepatraukiau į didįjį vaterlandą. Neužmirštamą pamoką gavęs iš Ragainės kunigo Carlo Eduardo Zieglerio, vokiečio, bet nuoširdaus lietuvių tautos bičiulio, į kurį dėl neišmanymo kartą kreipėsis vokiškai. Jo priekaištai dėl gėdijimosi viešai vartoti gimtąją kalbą ir patarimas savo tautos praeitį pažinti iš istorijos literatūros padėjo pagrindą apsisprendimui ir tautinės savimonės užuomazgai⁵. Nuo tos akimirks emė žvalgytis ir godžiai skaityti įvairiausių – elementarią lietuvišką ir sunkiau prieinamą mokslinę vokišką literatūrą apie Lietuvą ir lietuvius. Tautinio tapatumo savivokos užuomazgai ir stiprėjimui neabejotiną įtaką padarė dar du dalykai: kartu su pasitraukusiais 1863 metų sukilėliais į Bitėnus atsklidusios liaudies dainos ir nepriklausomai nuo jo valios susiklosčiusios aplinkybės, leidusios dėl prastos sveikatos išvengti karinės tarnybos ką tik imperija pasiskelbusios Vokietijos armijoje. Ji, kaip žinoma, buvo vienas iš agresyviausių jaunimo nutautinimo židinių. Taip pat negalima atmesti ir prielaidos, kad tautinę brandą paskatino ankstyvas kontaktas su Didžiosios Lietuvos lietuvių inteligentais. Kaip yra teigęs atsiminimuose, Jankus nuvyko nelegaliai, *po nemažu pavojumi 1881 mete į Rusijos Lietuvą lietuvių jieškoti* ir atsitiktinai susipažino su Raseinių fotografu Adolfu Smilgevičiumi. Šio tarpininkavimu užmezgė ryšius su Mečislovu Davainiu-Silvestraičiu ir Aleksandru Fromu-Gužučiu, kurie vėliau tapo aktyviais nelegaliosios lietuviškos spaudos bendradarbiais ir Jankaus leidinių platinimo verslo rėmėjais⁶.

TAUTOS ŽADINIMAS POLITIKOS PRIEMONĖMIS

Jankaus tapsmas politiku buvo nuoseklus ir neišvengiamas. Jį ir į jį panašius politinei veiklai brandino sparčios Prūsijos valstybės permainos, visuomenės socialinė diferenciacija ir įvairių sluoksnių bei grupių kova dėl politinės įtakos. 1848 metų revoliucijos išsiūbuota Prūsija laimėjo konstituciją, parlamentą, monarchinės valdžios galių apribojimą, spaudos, rinkimų ir partijų veiklos laisvę. Lietuviams apie permainas buvo pranešta tų dienų atsišaukimu lietuvių kalba. Lietuvių balsų pirmiausia prireikė vokiečių partijoms: konservatorių, liberalų, tautinių liberalų, socialdemokratų. Rinkimų į Prūsijos karalystės seimą – landtagą metu juos atakavo agitacine spauda ir aktyviai veikiančiais agitatoriais, spaudimu įtakingiems ir bet kokią valstybinę tarnybą turintiems asmenims. Mažonoje Lietuvoje, iš esmės agrariniame krašte, savarankiška lietuvių politinė veikla dėl jos gyventojų stygiaus miestuose ir pramonėje prasidėjo vėliau. Pavieniai, neorganizuoti rinkėjų balsai už žymesnius tautiečius atiduoti 1863 ir 1874 metų rinkimuose (už Įsės kunigą Joną Pipirą ir Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro lektorių

kunigą Frydrichą Kuršaitį). Po trejų metų vykusiuose rinkimuose pastarasis jau gavo šimtus balsų, nors jų ir nepakako, kad taptų deputatu. Tolesnių įvykių raidai ir spartai daug įtakos turėjo 1878 metais Klaipėdoje pasirodęs Martyno Šerniaus redaguojamas savaitraštis „Lietuwiszka Ceitunga“ ir jame eilėmis ir proza gausiai skelbiama patriotine motyvacija persunkta išskirtinio talento lietuvių tautos bičiulio vokiečių poligloto Georgo Sauerweino publicistika. Spauda skatino telktis ir telkti, siekti savo interesų viešumos ir skelbti, tiesa, dar gana ribotus, kolektyvinius siekius. Nedidelė grupė aktyvių Klaipėdos apskrities lietuvių pirmieji įsteigė laikinąjį rinkimų komitetą vykdyti 1878 metų rinkimų į imperinės Vokietijos reichstagą kampaniją.

SPAUDOS VAIDMENS SUVOKIMAS

Jankaus prisipažinimu, jį visuomeninei veiklai žadino ir skatino prenumeruojami lietuviškieji laikraščiai, tačiau konkrečiai nurodė minėtąją „Lietuwiszką Ceitungą“ ir jos patriotinei raiškai oponavusį Priekulės konservatyvųjį „Tiesos Prietelių“. Bitėnų jaunuoliui esminį akstiną patriotinei saviraiškai suteikė Sauerweino kūryba. Jis prisipažino: *dėl manęs tai buvo kiekviens žodis pilnas pasigėrėjimų. Skaičiau kiekvieną jo raštelį iki iš galvos aba ant pomėtės išmokau. Šių žodžių nuoširdumu ir tikrumu galima neabejoti, nes jie nuskamba ne perdėtai sureikšmintuose senatvės atsiminimuose, bet vos po dešimtmečio rašytuose įvykių ir nuotaukų liudijimuose*⁷. Idėjinė branda ir jaunatviškas entuziazmas pastūmėjo pirmiesiems darbams. Prūsijos landtago 1879 metų rinkimuose grupei klaipėdiškių kandidatų iškėlus Sauerweiną, jį savarankiškai parėmė ir Jankus, išleisdamas atsišaukimą „Broliai Lietuwninkai“⁸. Dvidešimtmetis jaunuolis taikliai pastebėjo, kad atėjo laikas patiems lietuviams rūpintis savo likimu, ir kvietė balsuoti už *poną d-rą Sauerweiną, katras tikrai mūsų interesus ir dalykus užstos*. Nors lietuviams daug nuopelnų turintis kandidatas dėl balsuotojų palaikymo stygiaus į Prūsijos landtagą ir nepateko, tačiau šį įvykį turime vertinti kaip ypatingą Jankaus biografijos faktą – leidybinės veiklos pradžia. Atsišaukimas iki mūsų dienų neišliko. Jo tekstas žinomas iš publikacijos Anso Bruožio knygoje *Mažosios Lietuvos politikos veidrodis* (1923). Kitas politinės proklamacijos leidybos atvejis žinomas iš 1888 metų. Jis siejamas su Jankaus bandymu Klaipėdoje surengti politinių šalininkų sueigą rinki-

5 Ten pat, p. 314.

6 JANKUS, Martynas. *Priežastis, kad patis lietuviiai susirūpino savo likimu*: [atsiminimai, apie 1936]. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS),

F 103–190, lap. 1v.

7 KAUNAS, Domas. *Martyno Jankaus tekstai ir kontekstai Jono Šliūpo knygoje...*, p. 314.

8 BRUOŽIS, Ansas. *Mažosios Lietuvos politikos veidrodis*. Kaunas, 1923, p. 50.

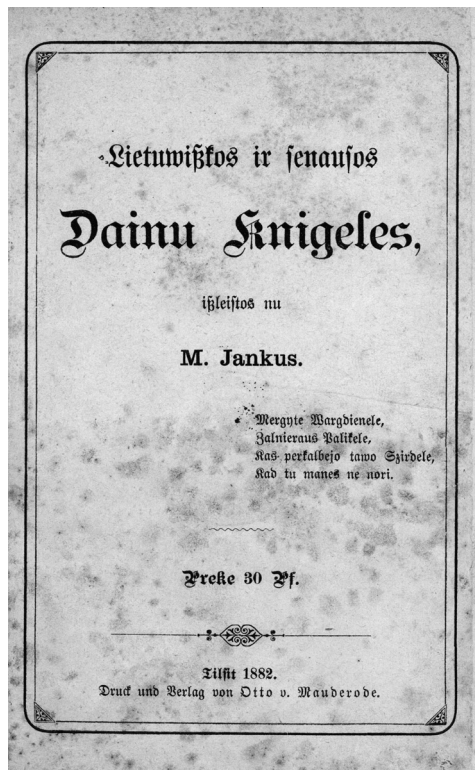
mų organizavimui skirtos *lietuviszkai konserwatywizkos partijos* įkūrimo reikalų⁹. Pastangos ir šį kartą siekiamos sėkmės neatnešė. 1879–1888 metų tarpsniu galėjo būti ir daugiau, bet šaltiniuose ir literatūroje neužfiksuotų Jankaus proklamacijų leidybos bandymų. Spėjimą paremtų jo pastangos būti matomu politinio sąjūdžio arenoje, aktyvi kultūrinė veikla, atsakingos pareigos 1885 m. įkurtoje „Birutės“ draugijoje. Į politinių ambicijų turintį asmenį pagaliau dėmesį atkreipė ir įtakingesni, vyresnio amžiaus ir ekonomiškai tvirti lietuvių visuomenės veikėjai Jonas Smalakys ir Dovas Zaunius. Pastarasis asmeniškai nuvyko į Bitėnus, aptarė bendrą darbų planą, ir tokiu būdu 1890 metais veiklą pradėjo pirmoji Mažosios Lietuvos politinė organizacija – *Lietuwizzkos Konserwatyvų Draugystės Komitetas*. Jau kitais metais Jankus buvo iškeltas Klaipėdos ir Šilokarčemos apskričių kandidatų rinkimuose į Vokietijos reichstagą, tačiau iki pergalės dar buvo toli. Pirmasis lietuvis, patekęs į imperijos parlamentą ir užsiregistravęs kaip savarankiškos lietuviškos frakcijos atstovas, buvo Smalakys. Tai įvyko 1898 metais. Kodėl rinkimuose nesiekė pačiam Jankui? Manytina, kad jis tuo metu dar buvo per jaunas, mažai žinomas daugumą sudariusiems kaimiškujų vietovių lietuvių rinkėjams, neturėjo gerų politinio organizatoriaus ir veikėjo duomenų, buvo pernelyg spontaniškas, stokojo kompromiso ir derybininko gebėjimų, nors visada išliko nuoseklus ir orientavosi į abiejų imperijų sienos perskirtų tautos dalių bendrąjį interesą bei konsolidavimą. Tam be svyravimų pajungė savo 1889 m. įkurtą leidybos ir spaudos įmonę, kuri nuvedė į 1917 metų garsųjį pareiškimą Lietuvių seime Peterburge ir 1923 metų Klaipėdos krašto ir Lietuvos Respublikos sujungimo ginkluota jėga akcijos priešakinę liniją. Kito tokio politiko Mažoji Lietuva neturėjo.

PIRMOSIOS KNYGOS

Pirmoji išleista knyga Jankaus biografijoje – liaudies ir originaliosios poezijos rinkinys *Lietuwiβkos ir senaufos Dainu Knigeles*, pasirodęs 1882 m. Pritariant Jankui, ją ir tiktų vadinti ne daugiau kaip knygele. Kaip ir daugelis šio autoriaus parašytų arba parengtų kompiliacinių leidinių atitinka tik brošiūros tipo metmenis, nes buvo mažo formato, segta į plonus popierinius viršelius ir turėjo vos 36 puslapius. Galima daryti prielaidą, kad paskatą parengti tokią knygelę Jankus gavo iš pirmosios pažinties su lietuvių inteligentais 1881 metų išvykoje į Žemaitiją. Leidimo darbui buvo gerai pasirengta. Jankus rinkosi tilžiškę Otto von Mauderode'ės spaustuovę ir gotikinį raidyną, užsakė gana didelį 2000 egzempliorių tiražą, matyt, iš anksto numatydamas jį realizuoti ne tik Mažojoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje. Prielaidą patvirtintų ir knygelės turinys. Jis sudarytas iš Silvestro Valiūno folklorinių intonacijų romantinės istorinės dainos „Birutė“, kelių anoniminių ei-

lėraščių ir 15 liaudies dainų, iš viso 22 kūrinų. Turinio požiūriu ji priklausytų poezijos žanrui, kuriam Jankus pirmenybę skyrė per visą gyvenimą. Tekstų kilmės paieška konkreataus adresato arba patikimų šaltinių nenurodo. Tikriausiai jie buvo paties knygelės rengėjo daryti publikacijų nuorašai ir autoriniai užrašymai. Motyvaciją kaupti tautosakinę poeziją paliudyto jo gana jautri pastaba apie liaudies dainas: *Apie 1865 metus pateko mano austryne nekurius dainas, kaip rodos atfigaminanczios iš maištmeczziū 1863, kuręs nekurius Ostwalds tankei dainūdawo. <...> aß nors menkai apie raštininkystę ką suprasdamas, pradėjau 1877 lig 1881 užrašinėti lietuwiškas dainas*¹⁰. Pirmasis leidinys įvertino Davainis-Silvestraitis, netrukus „Auszroje“ paskelbęs recenziją¹¹. Atsiliepiamas buvo gana palankus. Autorius skatino tęsti dainų rinkimą ir publikavimą. Recenzentas taip pat taikliai pažymėjo, kad leidinio antraštė netiksli, nes senovės laikų dainų neradęs, priekaištavo dėl vokiškų barbarizmų gausos ir pateikto ne paties geriausio „Birutės“ teksto varianto. Esą Jankus nepastebėjęs kur kas tinkamesnės Valiūno dainos publikacijos „Lietuwiszkoje Ceitungoje“¹². Vis dėlto jis tikėjosi *meilingo* knygelės priėmimo Lietuvoje.

Jau kitais – 1883 metais pasirodė antras Jankaus leidinys: *Sztukaunos dainos, nū žmonelu iš Kalnujo apigardės surinktos*. Jis buvo dar mažesnis. Leidinėlis turėjo vos 16 puslapių, buvo spausdintas lotyniškuoju raidynu ir perpus mažesniu 1000 egzempliorių tiražu. Greičiausiai Jankus kritiškai įvertino pernykštę patirtį ir rinkos galimybes: gotikiniu raidynu spausdintai knygelei Didžiojoje Lietuvoje stigo pirkėjų. *Sztukaunos dainos*, kaip liudija pati antraštė, sudarytos iš pluošto humoristinio pobūdžio autorių ir liaudies dainų. Autoriai – minėtasis Davainis-Silvestraitis,

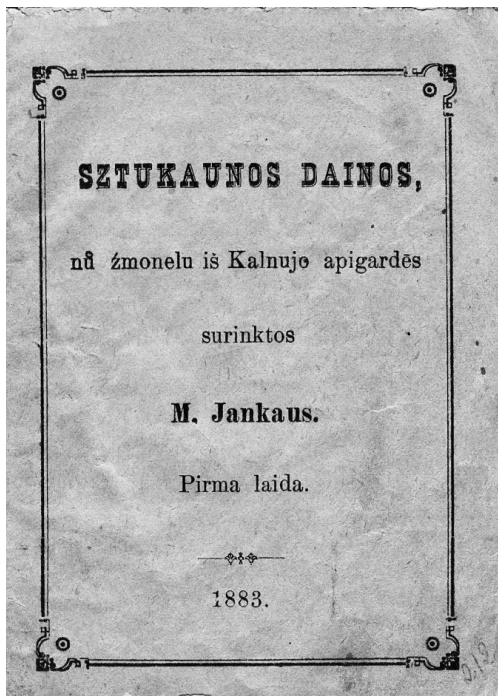
Lietuwiszkos ir senausos Dainu Knigeles, išleiftos nu M. Jankus. Tilit, 1882.

9 Ten pat, p. 52.

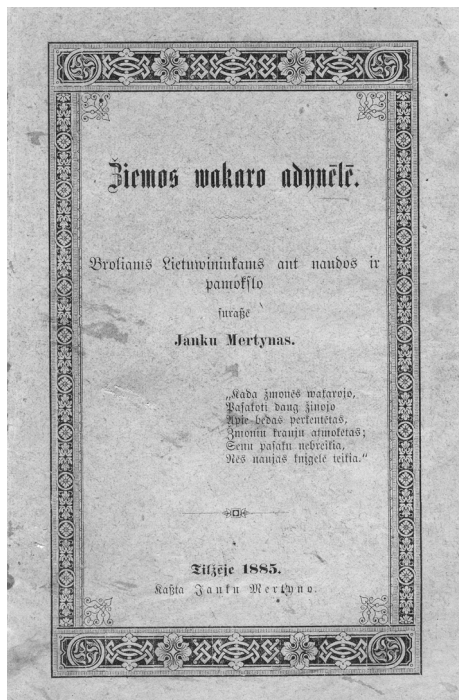
10 JANKUS, Martynas. Iš mano atminties, kas link gruntawojimo, Mieriu ir weikimu draugytės „Byrutės“. Iš *Prusu Lietuwys. Kalendros Metui 1909*. Tilžė, [1908], p. 14.

11 DAVAINIS-SILVESTRAITIS, Mečislovas. Musu kningos. *Auszra*, 1883, nr. 7, p. 211–213.

12 VALIŪNAS, Silvestras Teofilis. Birutė. *Lietuwiszka Ceitunga*, 1881, aug. 16, nr. 33, p. 3.

Sztukaunos dainos nū žmonelū is Kalnujo apigardės surinktos M. Jankaus. [Ragainė], 1883.

Žiemos vakaro adynėlė. Broliams Lietuvinkams ant naudos ir pamokšlo šurašė Janku Mertynas. Tilžėje, 1885.

žemaitis knygnešių organizatorius kunigas Kazimieras Eitutavičius, garsusis poetas kunigas Antanas Vienažindys ir pats Jankus. Manytina, kad pastarųjų eilės gautos ne tiesiogiai iš autorių. Paieška greičiausiai vestų raseiniškio, Kalnujų bajoro Davainio-Silvestraičio bibliotekos ir archyvo link, nes kaip tik tuo metu plėtojosi jau patyrusio tautosakos užrašinėtojo ir pradedančio Bitėnų publicisto ryšiai. Tai patvirtintų ir duomenys apie Jankaus 1883 metų išvyką po Žemaitiją. Nors *Sztukaunos dainos* turėjo gana gerai parinktą prekinę antraštę, tačiau vertinimų nesulaukė. Bet atgarsių būta. Netrukus „Auszra“ paskelbė (1884, Nr. 12, p. 407–408) žinutę apie tai, kad knygelė nelygint proklamacija buvo išmėtyta Šiluvos bažnyčioje ir *žmonėms daug džiaugsmo padarė*. To įrodymui perspausdintas Jankaus eilėraščio fragmentas apie Viduklės lietuviškumą.

Kompiliacinių knygų rengimas ir leidimas tapo vienu svarbiausių Jankaus spaudos darbo metodų. Jo trečiuoju iš eilės leidiniu laikytinas įvairaus turinio skaitinių almanachas *Žiemos vakaro adynėlė* (1885). Jis spausdintas Tilžėje ką tik įkurtoje

Jurgio Mikšo spaustuvėje, nedidelio formato, bet siekiantis 140 puslapių. Knygoje panaudotas gotikinis raidynas, akivaizdžiai liudijantis jos pirminę paskirtį Mažosios Lietuvos skaitytojui, tačiau rašyba artimesnė bendrinės kalbos reikalavimams: atsisakyta daiktavardžių rašymo didžiąja raide, vartota daug bendrinės kalbos leksikos. Tam įtakos turėjo ir vertėjai. Apsakymai „Anga“ ir „Nekaltai prasudytasis“ versti iš vokiečių kalbos, apsakymo „Barnis tarp žmogaus ir kunigo“ originalo kalba nežinoma (šių trijų kūrinių vertėjas ar vertėjai taip pat nežinomi), vilniečio lenkų rašytojo Władysława Syrokomlės poemą „Jonas iš Kempės ir Šilka“ vertė gimnazijos ragavęs sūduviškis kaimo inteligentas Kazimieras Bukaveckas. Knygos pabaigoje taip pat įdėtas gyvulininkystei skirtas taikomojo pobūdžio skyrelis „Iš gospadorystės“. Šį kartą nesivaržydamas pasireiškė pats Jankus. Jo plunksnai teko 20 puslapių „Prakalba“ ir pabaigos straipsnis „Šis tas apie draugystės“. Abu kūriniai skausmingai byloja apie menką lietuvių dorinį ir tautinį supratingumą, abejingumą neseniai įkurtai švietėjiškai „Birutės“ draugijai. Autorius publicistinę įtaigą didino Davainio-Silvestraičio ir Sauerweino patriotinės poezijos intarpais. Šią tendenciją taip pat turėjo sustiprinti atskirame knygos pradžios lape išspausdinta dedikacija: *Tikram Lietuviui, mokytojui Kucziu Wiliui, ant wifada patenkanczjo atminimo ir raginimo tolefnei dirbti dėl lietuwyftės, paßwefta raßėjo*. Nors anuometinis skaitytojas galėjo ir nenutuokti, tačiau mums žinoma, kad autorius mokytojui dėkojo už bendradarbiavimą „Auszroje“ ir „Niamuno Sarge“, liaudies dainų rinkimą ir siuntimą redakcijoms ir, žinoma, suteiktą dar produktyvesnės kūrybos viltį. Deja, ji neišsipildė. Viliaus Kučiaus pastangas sužlugdė valdžios draudimas mokytojams dalyvauti Prūsijos tautinių mažumų patriotiniame sąjūdyje.

POSŪKIS Į DRAUDŽIAMĄJĄ LIETUVIŠKĄ SPAUDĄ: „AUSZRA“

Vienas iš reikšmingiausių Jankaus leidybinės veiklos epizodų yra „Auszra“. Ji Lietuvos nepriklausomybės laikais jam suteikė pirmosios gretos aušrininko vardą ir padėtį visuomenėje. „Auszra“ tarsi savaime nukrito į Jankaus rankas, tačiau nepasakytume, kad tai įvyko atsitiktinai. Leidinio steigimo idėja brendo daugelio jaunųjų lietuvių, daugiausia pasklidusių Rusijos didmiesčiuose, aplinkoje, tačiau įgyvendinimo ėmėsi realiai tai galėję padaryti Prūsijos gyventojai: Poznanės kunigaikštystės Orlineco miškininkas ir ūkininkas Andrius Jonas Vištelis, Klaipėdos spaustuvininkas Šernius ir buvęs Tilžės gimnazistas Mikšas. Prie jų netrukus prisidėjo Basanavičius, kiek vėliau – ir Šliūpas. Iš pradžių „Auszra“ spausdino J. Albano ir Kristupo Kybelkos spaustuvė Ragainėje, redaktoriaus pareigas ėjo čia persikėlęs Mikšas. Labai arti, anapus Nemuno, gyvenęs Jankus buvo dažnas spaus-

N. 12. Tilžēje, grūdis. 1884 m.

Antras **AUSZRA.** metas.

Laikrasztis, izsleidziamas Lietuvas milētoju.

„Auszra“ iszeina Tilžēje 20. kožno mēnesio pavizdije kniģutēs 32—48 pusiu. — Prekia: ant metu 4 rubl.—4 mark. Atskiras num. 35 pf. = 35 kap. Apgarsinimai, rēdistēje „Auszros“ priimami, kasztūja už kožnā pusiau dalitā eilutē po 20 pf. = 10 kap., laikitojams „Auszros“ pusē tiek. Vokietujoje galima „Auszra“ prie kožnos cēcoriszkos karaliszkos pasztos parsikviesdinī.

Žinē nū rēdistēs.

Antri metai buvio musu „Auszros“ su sziūmi 12. numeriu baigiasi. Skaititojai ējo su ja per varģus ir bēdas, jos neprastodami ir neapleizdami. Už tai szirdinga dēkavonē jiems t'esie! „Auszra“ veik ī treczius metus įstos; to dēl meilingiejie skaititojai pasiskubįs isz naujo ant „Auszros“ prēnumeravoti: juk kožnam tikram Lietuviui prirup' tai daugiaus tai menkiaus musu giminēs ir kalbos ateitinē ir laimē.

Bitēnūse, grūdžio mēnesije 1884.

Auszros rēdistē.

Pro domo sua.¹⁾

Szitali su Dievo pagalba jau dviliktā spindulį antrojo meto „Auszros“ leidziamē ant musu dar labai tamsios pasaulēs. Ne musu kaltibē, jei spinduliai tie dar ne daug szviesos isznesziojo po visus kampelius, brangiosios tēviszkēs — kaip mokam', taip ir szokam', o kad dailiaus szokti ir užsimetimo neturime, tai rodo musu vardas: ne szviesa, ne diena, ne saulē, o tiktai

Auszra. Laikrasztis, izsleidziamas Lietuvas milētoju. Už rēdistē atsako Martinas Jankus, Bitēnai per Lumpēnus. Tilžēje, 1884, Nr. 12.

tuvės lankytojas. Jis naudojosi spaustuvinių paslaugomis leisdamas *Sztukaunas dainas*, stebėjo „Ausros“ pasirodymą ir draugavo su amžiumi tik šiek tiek jaunesniu redaktoriumi. Ne visai žinomomis aplinkybėmis, bet greičiausiai dėl skolų ir įtarios Ragainės valdžios bei policijos spaudimo, „Ausros“ leidimas įstrigo išleidus pirmuosius keturis numerius. Mikšas iš pareigų pasitraukė, slapta kirto Vokietijos ir Rusijos sieną ir atsidūrė pas pažįstamus leidinio bendradarbius Didžiojoje Lietuvoje, prieš tai pasirūpinęs Jankui nusiųsti redakcijos rankraščius ir laišką, kuriame rašė: *asz tūmi tarpu ēsu nekuriu dalyku dėlei vokiecziu persakiojamas ir pabėgu, minau nesakyk niekam*¹³. Tolesnė į vieną giją glaudžiai susipynusi „Ausros“ ir Jankaus istorija jau gerai iširta. Sulaukęs palaikymo ir raginimų nenuleisti rankų, jis perėmė leidinio administravimą, redaktoriumi pakvietė ir savo namuose apgyvendino Šliūpą, o kai šį policija iš Prūsijos išvijo, į jo vietą pakvietė iš užsienio laimingai sugrįžusį Mikšą. Netikėtai į draudžiamosios lietuviškos spaudos leidimo avansceną iškilęs Jankus „Ausrą“ administravo, kartu kaip Prūsijos pilietis nuo 1884 m. ketvirtojo iki 1885 m. aštuntojo numerio imtinai pasirašinėjo ir jos atsakinguoju redaktoriumi. Šios pareigos reikalavo laiko sąnaudų, pastangų ir išlaidų, nes prenumerata jų nedengė. Todėl, kai Mikšas įsteigė savo spaustuvę Tilžėje, Jankus atsikvėpė ir jam perdavė visus „Ausros“ leidimo ir platinimo reikalus. Tačiau jo rankose kaip kompensacija už įnašą liko prekybai skirta nemaža dalis leidinio tiražo ir archyvo.

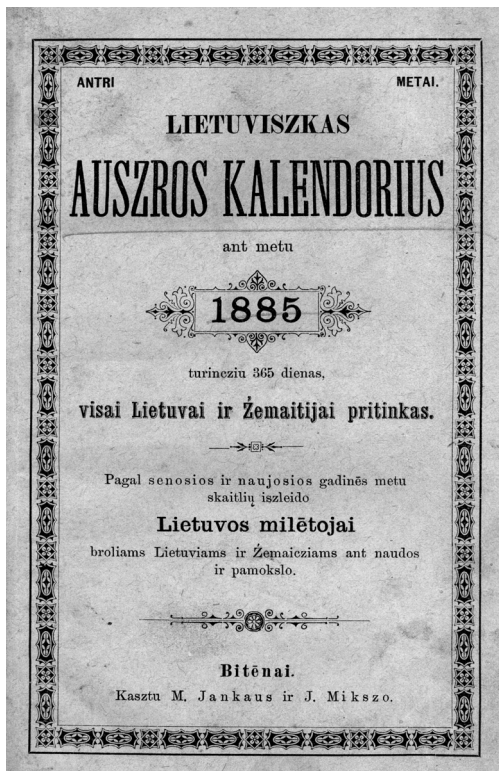
KALENDORIŲ RENGIMAS IR LEIDYBA

Su „Ausra“ siejosi *Lietuviszko „Ausros“ kalendoriaus* leidimas, nors priežastis glūdėjo ne pačioje „Ausroje“. Jo idėją ir apmatius, įsiūlytus Davainio-Silvestraičio, Jankus parsinešė iš 1883 metų rudens išvykos po Žemaitiją¹⁴. Žmonėse užčiuoptas didelis lietuviškų kalendorių stygius žadėjo sėkmę – pripažinimą ir pelną. Iki šiol neišaiškinta, kas sugalvojo leidinio pavadinimą, tačiau nesuklystume, jei autoriaus ieškotume artimiausių aušrininkų aplinkoje. Projektą, nors tokio žodžio anais laikais nežinota, įgyvendino Rusijos žandarų grėsmės nesibaiminantys Mikšas ir Jankus. Pirmasis ėmėsi turinio rengimo, antrasis – leidimo ir realizavimo, lėšas numatė dėti lygiomis dalimis. Vyras nedvejodami skelbė kalendorių išleisiantys dar nepasibaigus rugsėjui¹⁵. Tačiau įvykiai gerokai pakeitė darbų eigą ir spartą. Baigiant rengti rankraštį (galutinai užbaigė Šliūpas), Mikšas išsigando susikomplikavusių aplinkybių ir nėrė per Vokietijos ir Rusijos sieną, kalendoriaus

13 MIKŠAS, Jurgis. Laiškas Martynui Jankui. 1883. MAB RS, F 103–239, lap. 4r.

14 *Martyno Jankaus tekstai ir kontekstai Jono Šliūpo knygoje...*, p. 310.

15 „Ausros Kalendorius“ 1884 m. visai Lietuvai pritinkąs... *Ausra*, 1883, nr. 4, p. 120. (Apgarsinimai).

Lietuviszkas „Auszros“ kalendorius ant metu 1885, turincziu 365 dienas, visai Lietuvai ir Žemaitijai pritinkas. Bitėnai. Kasztu M. Jankaus ir J. Mikszo, [1884].

suvėluotas, bet ne per daugiausiai: paprastai kalendorių pardavimas prasidėdavo rugsėjį. Leidėjai buvo tie patys – kompanionai Jankus ir Mikšas. Jie manė pasi-
 mokę iš patirtų klaidų ir įgiję patirties. Kaip aušrininkų šlovės laikais teigė Šliūpas (*Kalendorių 1885 m. aš esmi priruošęs, ir rodos dalinai 1884 m.*)²¹, tačiau jį laikyti sudarytoju ir redaktoriumi būtų neatsargu: jam Prūsiją teko palikti ankstyvą 1884-ųjų pavasarį, kovo viduryje, kai kalendorių rankraščiai dar tik pradedami kaupti. Gali būti, kad Šliūpas kai kurių rankraščių paliko, tačiau sudarytoju ir redaktoriaus darbą užbaigė jį jo vietą stojęs Mikšas. Kalendorių spausdino Otto von Mauderode'ės įmonė Tilžėje, kurion jau anksčiau iš Ragainės buvo perkelta „Auszra“. Šį sykį tiražas, įvertinus poreikį ir pardavimo galimybes, buvo nustatytas 6000 egzempliorių.

leidyba ir išlaidos teko vienam Jankui. Dėl rengimo trukdžių *Lietuviszką „Auszrôs“ kalendorių ant metu 1884* Albanas ir Kybelka išspausdino vėlų rudenį, baigiantis lapkričiui, tiražą sužinome iš dviejų šaltinių: Jankaus atsiminimų – 10 000 egzempliorių, tačiau amžininkai (Juozas Angrabaitis) yra nurodę ir kitą dydį – 5000 egzempliorių¹⁶. Mes pritarume pastarajam. Kad ir kaip ten būtų, už tiražo išspausdinimą 800 (senatvės atsiminimuose minėjo ir 1000, ir 1100) markių teko sumokėti vienam Jankui¹⁷. Iš įdėtų lėšų grįžo tik dalis, nes pavyko realizuoti tik kiek daugiau kaip pusę tiražo¹⁸. Ešą liko neparduota apie 2000 egzempliorių¹⁹. Apie patirtus nuostolius Jankus minėjo ne kartą ir juo galima tikėti, nes tiražas akivaizdžiai buvo per didelis, o prekyba pradėta per vėlai. Didelis trukdis buvo slaptas gabenimas per sieną ir platinimas akylai sekant Rusijos žandarams.

Nepaisant finansinės nesėkmės, kalendoriaus leidyba neužstrigo: *Lietuviszkas „Auszros“ kalendorius ant metu 1885* pasirodė 1884 metų spalio paskutinėmis dienomis. Tai patvirtina Jankaus informacija spalio 29 d. laiške Šliūpui²⁰. Laikas vėl buvo

Jankaus ir Mikšo išleistus kalendorius galima vertinti pagal du požymius: struktūros ir turinio. Dėl pirmojo naujovių neįžvelgtume, jų pasirodymo laikais kalendoriai jau turėjo tradicinę struktūrą, sudarytą iš trijų dalių: informacinės, literatūrinės ir komercinės reklamos. Pirmoje vyravo sisteminiis visų metų dienų pagal mėnesius sąrašas su religinių švenčių nuorodomis (kalendariumas), taip pat dėtas valdančiųjų dinastijų, turgų ir mugių sąrašas, kitokia praktinė informacija, niekuo nepagrįsta orų prognozė, saulės ir mėnulio užtekėjimų, laidų ir užtemimų grafikas. Nuo šios kalendorių sandaros schemos nenutolo ir abiejų „Auszros“ kalendorių informacinės dalys. Jose iš pradžių nurodomos keliamosios ir didžiosios religinės šventės, Zodiako ženklų piešiniai ir paaškinimai, kalendariumas (su Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijų, *Suvalkų rėdybos* ir *Prūsų Lietuvos* švenčių datomis, tačiau 1885 metų kalendoriuje pastarųjų dviejų atsisakyta), lakoniški skyreliai apie laikų skaičiavimą, numatomus saulės ir mėnulio užtemimus 1884 metais, keturių metų laikų pradžią, dienų ir naktų trukmę ir išsamūs informacijos skyriai apie valdančiąsias Rusijos ir Prūsijos šeimas („Ciecoriszkos gimines“), Didžiosios Lietuvos („Žemaičiu ir augstosios Lietuvos metturgei ir kermoszei. Suvalkū rėdybės“) ir Mažosios Lietuvos („Prusū Lietuvos metturgei. Pagal naująjį rokundą“) turgus ir mugės. Nepaisant tradicijos, du įprastiniai pirmosios dalies skyriai (gyvulių kergimo ir prieauglio vedimo lentelė ir svarbiausių pasaulio įvykių chronologinis sąrašas) įdėti leidinio pabaigoje. 1885 metų kalendoriaus informacinė dalis kiek keista, redaguotos antraštės, glaudintas kalendariumas. Joje akivaizdžiai jaučiama patyrusio redaktoriaus ranka.

Literatūrinę dalį tiktų vadinti pažintinių skaitinių dalimi. Jos turinys mišrus, suformuotas iš populiarių, kaimo švietimui skirtų straipsnių Lietuvos ir lietuvių istorijos, etnologijos, raštijos, sveikatos, veterinarijos, gamtos, namų ruošos tema ir literatūros kūrinių. Pastarieji nusvėrė gausa. Sudarytojai rinkosi daugiausia originaliąją ir verstinę poeziją. Vyravo eilėraščio ir pasakėčios žanras, nedaug prozos, kiek tautosakos. Rašovų branduolį sudarė Basanavičius, Davainis-Silvestraitis, Jankus, Simonas Norkus, Sauerweinas, Matas Jonas Slančiauskas, Šliūpas, Petras Vileišis, Vištelis. Sprendžiant iš vertimų, lenkams atstovavo Józefas Ignacas

16 ANGRABAITIS, Juozas. *Suskaita arba Statistika visų lietuviškų knygų ats[pl]austų Prūsijoje nuo 1864 metų iki pabaigai 1896 metų*. Tilžė, 1897, p. 18.

17 JANKUS, Martynas. Szis tas isz Auszros pradžios. *Vienybė lietuvininkų*, 1903, gruod. 30, nr. 52, p. 623.

18 Ten pat.

19 JANKUS, Martynas. *Atsiminimai*. Kaunas, 1940 02 14 [užrašai, daryti nežinomo asmens]. MAB RS, F 103-1, lap. 26.

20 JANKUS, Martynas. *Szirdingiauses brolau!*: [laiškas Jonui Šliūpui]. Bitenai, 29 spalio 1884. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau LLTIB RS), F2-1023, lap. 1r.

21 ŠLIŪPAS, Jonas. „Aušra“: paskaita laikraštinių kursuose Kaune 1922 m. VIII-3 ir 4 d. „Aušros“ 40 metų sukaktuvėms paminėti. Kaunas, 1923, p. 26. Tas pat: *Krašto balsas*, 1923, vas. 28, nr. 47, p. 3-4.

Kraszewskis, Adomas Mickevičius, Syrokomlė, rusams – Ivanas Krylovas ir Aleksandras Puškinas, anglams – Williamas Shakespeare'as, prancūzams – Guy de Maupassant'as. Jų vertimai daugeliui lietuvių buvo pirmoji pažintis su pasauline literatūra. Kalendorių sandara ir turinys rodė rengėjų siekį dvasinės atspirties ieškoti Lietuvos senovėje, lavinti skaitytojų gebėjimus pažinti besikeičiantį pasaulį, skatinti domėtis naujovėmis ir kultūra.

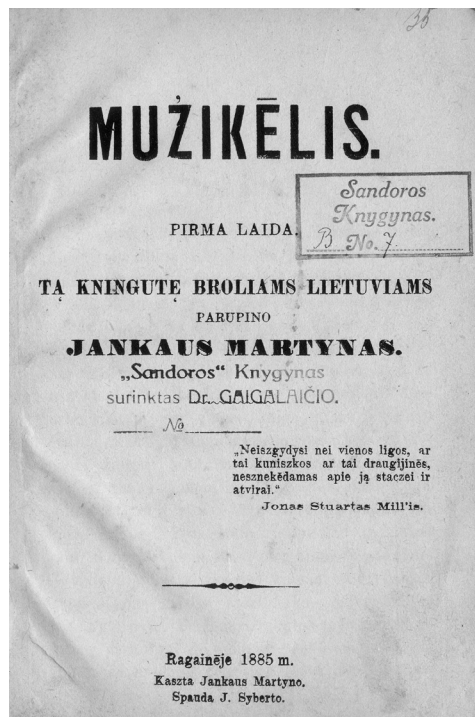
Tarp tokių šviečiamųjų skaitinių būtina pažymėti straipsnį „Kaip galima praplauti knygas?“ (p. 64–67). Tai viena ankstyvesnių lietuviškų knygos kultūros problemoms skirtų publikacijų. Jos autorius Davainis-Silvestraitis, pasirašęs slapyvardžiu *Veversys*, remdamasis stebėjimų duomenimis apibūdino liaudyje populiaros lektūros vertę, pigių knygelių sklaidos būdus – nemokamą dalinimą ir prekybą, škaplierininkų ir karabelininkų (smulkiosios išnešiojamosios prekybos vertėivų – kolporterių) lupikavimą. Straipsnyje šiek tiek vietos skirta Petrui Vileišiui kaip lietuviškų švietėjiškų knygelių leidėjui ir mokslo žinių populiarintojui, nepagrįstai priekaištaujama dėl per dažno svetimžodžių vartojimo. Skaitytojų nuostabą ir nerimą turėjo sukelti tai, kad autorius atvirai įvardijo žymiojo lietuvių draudžiamosios spaudos veikėjo pavardę. Šis sąmoningas arba tik neapdairus poelgis galėjo tapti viešu asmens įskundimu caro žandarams ir sukelti lemtingų padarinių.

Literatūrinė dalis buvo paranki vieta Jankaus kūrybinei raiškai. Jis 1884 metų leidiniui parašė eilėraščius „Kalendorius“ (aiškiai proginis, išspausdintas antraštinio lapo kitoje pusėje), „Pirm szesziu szimtū metų“ ir moralizuojamąjį publicistinį straipsnį nutautėjimo tema „Kaip karta kokiam persiverteliui eina“. Kitų metų kalendoriuje įdėtas Jankaus istorinio siužeto pasakojamasis straipsnis „Raudonkrutinis“ (p. 25–28). Raudonkrūtinis dėl dėvėto drabužio (raudonos liemenės) liaudyje buvo vadinamas XIX amžiaus viduryje Didžiojoje ir Mažojoje Lietuvoje veikęs svieto lygintojas – plėšikų gaujos vadas Jonas Vaitkus. Autorius medžiagą surinko iš gyvų liudininkų Prūsijos pasienio Aušgirių kaime, kuriame pas Šilomaitį laikė knygnešiams skirtą spaudos sankrovą ir ne kartą lankė. Galima spėti, kad parengti straipsnį Jankų paskatino jo namuose apsistojęs „Auszros“ redaktorius Šliūpas.

Trečioji kalendoriaus dalis – komercinės reklamos, toliau formavimosi stadijos nepažengė: pristigo laiko. Tik 1885 metų leidinio paskutiniuose puslapiuose buvo įdėtas Otto von Mauderode'ės poligrafinių paslaugų skelbimas, bet ir jį vargiai pavadinantume komerciniu – ši įmonė kalendorių spausdino. Reklamos dalį redaktoriai stengėsi užpildyti savo pačių rašytais pranešimais apie naujausius lietuviškus leidinius ir jų platinimą. Kalendorių rengėjų skelbiama dalykiška informacija atliko dvejopą paskirtį. Viena, ji padėjo arba bent turėjo padėti papildyti aušrininkų išdą, antra – žadino atsparumą ir pergales viltį caro vyriausybės užgniaužtos lietuviškos spaudos vartotojams.

Trečiąjį kalendorių jau tradiciniu tapusiu pavadinimu *Lietuviszkas „Auszros“ kalendorius ant metu 1886* parengė, leido ir nuosavoje įmonėje 5000 egzempliorių tiražu spausdino Mikšas. Šiame leidinyje Jankaus nebedalyvavo ir kaip autorius. Deja, tai buvo paskutinis toks aušrininkų epochos leidinys. Dėl skolų 1886 metų vasarą Mikšo spaustuvė buvo parduota iš varžytinių, savininkas, sugniuždytas nesėkmės, iš tautinio sąjūdžio pasitraukė. Juoda katė perbėgo ir skersai jaunystės bėgiulių tako.

Tačiau Jankaus dalyvavimo kalendoriaus leidyboje istorija tuo nesibaigė. Iš jos gimė *Muzikėlis*. Leidinio atsiradimo aplinkybės atskleistos lietuvių politikos ir kultūros veterano atsiminimuose, užrašytuose 1940 m. Kaune. Čia jis atsidūrė bėgdamas nuo susidorojimo grėsmės hitlerinei Vokietijai užėmus Klaipėdos kraštą. Pasakodamas apie *Lietuviszko „Auszrôs“ kalendoriaus ant metu 1884* tiražo realizavimą, Jankus teigė: *Nors ir labai buvo stengtasi platinti, bet 2000 egz. kalendoriaus liko neparduoti. Tada nuplėšėm kalendariumą, užlipinom viršelį su užrašu „Lietuvos Muzikėlis“ ir pardavėm*²². Tokio neoriginalaus leidinio egzempliorių išliko gana daug. Jie ilgai klaidino ne tik atsiradimo aplinkybių nežinančius eilinius skaitytojus ir kolekcininkus, bet ir patyrusius bibliografus. Palyginimas leidžia pateikti tikslesnius duomenis. Antraštiniame lape nurodyta: *Muzikėlis. Pirma laida. Tą kningutę broliams lietuviams parupino Jankaus Martynas*, leidimo duomenyse – *Ragainėje 1885 m. Kaszta Jankaus Martyno. Spauda J. Syberto*. Leidinys sudarytas iš kalendoriaus skaitinių dalies, atmetus informacinę dalį ir pridėjus kelis naujai išspausdintus lapus su trumpu Šliūpo pratarne bei vienu pirmųjų Fromo-Gužučio lietuviškų kūrinių – pasakojimu „Velniamušis“. Jankus antraštiniame lape nuorodą *Pirma laida* įrašė neatsitiktinai: nesitikėdamas paklausos, į *Muzikėlio* rūbą įvilko tik dalį neparduotų kalendoriaus likučių. Paskutiniuosius egzempliorius jis realizavo po ilgoko laiko

Muzikėlis. Pirma laida. Tą kningutę broliams lietuviams parupino Jankaus Martynas. Ragainėje, 1885.

22 JANKUS, Martynas. *Atsiminimai*. Kaunas, 1940 02 14 [užrašai, daryti nežinomo asmens]. MAB RS, F 103-1, lap. 26.

„Garsas“
išleidžiamas kartą
ant mėnesio kas-
tą ant metų įsis-
rasantiems 1,50 mk.
Prūsų Lietuvoje su
prisiuntimu į namus
Maskolizkėms Lie-
tuvians normėms
„Garsa“ kaip gro-
matą gauti į namus,
prekia pakyla į 1 rb.
75. kap. už metus.

GARSAS.

Rėdytuvės antraszas: **Martynas Jankus**
Bitėnūse per Lūmėnūs (Ostpreussen).

Appgarsinimai
„Garsa“ kasztūja
20 pf. arba 10 kap.
už kožną smulkiu
rasztu spaustą eilę.
Kožnam skaitytojui
„Garsa“, kaip ir
„Byrutės“ draugams
tampa apgarsinimai
už pusę prekios pri-
imami.

1. num.
Tilžėje, 9. (Spalio mėn.) 1886.
1. metas.

Mylimieji Lietuviniai

Szta „Garsa“ išleidžiamas kartą ant mėnesio kasztą ant metų įsisrasantiems 1,50 mk. Prūsų Lietuvoje su prisiuntimu į namus Maskolizkėms Lietuvians normėms „Garsa“ kaip gromatą gauti į namus, prekia pakyla į 1 rb. 75. kap. už metus.

Szta „Garsa“ išleidžiamas kartą ant mėnesio kasztą ant metų įsisrasantiems 1,50 mk. Prūsų Lietuvoje su prisiuntimu į namus Maskolizkėms Lietuvians normėms „Garsa“ kaip gromatą gauti į namus, prekia pakyla į 1 rb. 75. kap. už metus.

Szta „Garsa“ išleidžiamas kartą ant mėnesio kasztą ant metų įsisrasantiems 1,50 mk. Prūsų Lietuvoje su prisiuntimu į namus Maskolizkėms Lietuvians normėms „Garsa“ kaip gromatą gauti į namus, prekia pakyla į 1 rb. 75. kap. už metus.

Iki nauju metu išleisime 3 numerius musu „Garso“ ir tūs gauti meilyjantieji turės į rėdystę 40 pen. paszto markėmis atsiųsti, tada gaus „Garsa“ į namus prisiųsta iki nauju metu. Maskolizkėje Lietuvoje gyvenantieji prieitei turės už pasztą (žigunę) daugiaus mokėti, todėl jie iki nauju metu „Garsa“ išsiraszdydami, turės 43 kapeikas paszto markėmis atsiųsti.

Taipjau meldžiam visus prietelius ir skaitytojus, kad mums prisiųstu izstikimu žiniu apie blogas izsgales musu viengencziu gyvenimā, apie niekingas provas, katros musu ukininkus baisei žudo, apie pripūlius žmoniū per vagis, ubagus bei žydus, apie vargus musu žmoniū neizzmanime atsiradusius. Meldžiam grynas žines to viso, kad galētu buti žmoniems pavyzdžiū už blogā darymā; geriems rasztininkams už proce atsilgyjsim dovanomis siųsdami „Garsa“.

tu turiu priminti, kad kožnas draugystės „Byrutės“ gauna į namus prisiųsta „Garsa“ nieko nemokėdamas, jei savo metinį izsgalintį mokesztį į draugystės kasā atmokėjęs yra.

Pamėnėjimas dėl lotyniszku rasztzenklu:
Mylimieji skaitytojai „Garso“! mes esame beveik priversti rasztyti lotyniszkomis litaromis musu laiszkā, nės gerai dalei maskolizkėje Lietuvoje gyvenancziu viengencziu musu vokiszkos litaros nėra suprantamos, bet tik maskolizkos sztai tokios: Боже царю храни, (Dieve carę saugok) bei gražios ardvės lotyniszkos, o mums vėl yra suprantamos kampūtos vokiszkos, sztai tokios: Wierni myfėjim cietornę. Taigi lotyniszkas lygei vieni ir antri suprasim, o ir knigos tada galės pigesnios buti, nės daug ant sykio atspaudinant vis pigiaus viena perkant atsieina mokėti. Asz noriu tikėti, kad tikrai dumoja žmonės man pritarosite, norins jums izs pradžios ir mažuma sunku skaityti butu, tai turiu sakyti, kad keliatā pusiu perskaiczius, akis prie lotyniszku litaru geriaus pripras, negu prie kampūtu gotiszku arba izszargiu maskolizsku. Atminkim tai vis, kad mes dėl savo broliu po jungu Maskolu dusaujencziu galime norins mažuma proce pridėti. Ar nereiktu mums suprastī, ir jiems ko mes iki valei turim parupiti? Asz dumoju, kad jūs apszviesdami, jūs gerai gaspadoranti ir gintiesi priesz žydiszkā begėdystę pamokjdami, mes daugiaus gero padarytumėme, negu daug tukstancziu dedami ant nupirkimo jūdiemsiems pagoniems sermegu bei bybeliu, katrie jiems gana daug maczyja; o musu brolius lup dėl ju velusto izs baudžiovos izskluvimo

tarpo, priklijavęs kitokį antraštinį lapą su kontrafakciniais duomenimis: *Muzikėlis, dėl broliu lietuviu izleistas per szv. Dzidoriaus draugyste. Kuldiga. Spauda M. J. Kamarovo Kuldigoje. 1893*. Leidinyje vietoje Šliūpo pratarmės ir Fromo-Gužučio prozos kūrinio įdėti kiti spausdinti lapai su raginimu platinti pasaulietines knygas ir Sauerweino eilėraščiu „Ką lietuviškoji girė pasakoja“. Tokio pavidalo *Muzikėlio* kol kas surastas tik vienintelis egzempliorius. Matyt, jų ir pagaminta buvo nedaug.

Išbandymas „Auszra“ ir jos kalendoriais Jankui suteikė patirties ir drąsos pačiam kurti naują laikraštį ir jį leisti savarankiškai. Taip atsirado mėnraštis „Garsas“. Jis ėjo 1886–1887 m., buvo spausdinamas Tilžės spaustuvėse, iš viso pasirodė 11 numerių. Laikraštis buvo orientuotas į abiejų tautos dalių ir išėivijos dvasinį ir idėjinį konsolidavimą. „Garse“ paskelbti keli reikšmingesni straipsniai etnokultūros ir istorijos tema, dėta lietuvių draugijų „Birutės“ ir „Želmens“ veiklos kronika, tačiau esminė turinio struktūra ir bendradarbius vienijanti programinė kryptis nesusiformavo. Priežastis buvo suinteresuotų autorių stygius. Jiems priklausė tik keletas Mažosios ir Didžiosios Lietuvos atstovų. Pagaliau, didele leidybos kliūtimi tapo augančios skolos spaustuvėms ir Jankaus kaip redaktoriaus patyrimo stoka, už ką jį griežtai kritikavo ir galiausiai atsisakė su juo bendradarbiauti Petras Vileišis. Tokiomis sąlygomis „Garsas“ perspektyvos neturėjo, ir Jankaus siekis lietuvių visuomenei pasiūlyti „Auszros“ tęsinį nauju rūbu neišsipildė.

PLATINIMO TINKLO KŪRIMAS

Jankui, kaip ir bet kuriam kitam spaudos verslo dalyviui, leidybą tęsti ir plėtoti buvo įmanoma ne tik susigrąžinant investicijas, bet ir gaunant nors nedidelį pelną, leidžiantį sukaupti apyvartinių lėšų. Joms užtikrinti leidėjui buvo būtina sukurti gyvybingą leidinių platintojų grupę arba tinklą, pajėgiantį įveikti dėl Didžiojoje Lietuvoje įvesto lietuviškos spaudos draudimo Rusijos akylai saugomą Vokietijos sieną ir vidinę pasienio ruožo kontrolę. Toks veiklos modelis aušrininkams jau buvo žinomas nelygint savamokslio abėcėlė, kurią Jankus išmoko nuolat bendraudamas su knygnešiais. Jis savo leidinių sklaidos tinklą kūrė iš dviejų dalių: nelegalių knygų nešėjų Didžiojoje Lietuvoje ir jiems žinomų legalių sankrovų laikytojų Mažajoje Lietuvoje. Visa tai rutuliojosi vadinamosios Paprūsės abipusėje teritorijoje.

Iš Jankaus atsiminimų žinoma, kad pirmąjį knygų gabentoją surado perėmęs „Auszros“ administravimą ir pats legaliai, su sienos perėjimo leidimu, nuvykęs į Sudargą²³. Remdamiesi šiuo teiginiu galime nustatyti ir išvykos datą: 1883 metų

23 JANKUS, Martynas. Lietuviškų knygų kontra-banda (1863–1904 m.): publikacija. Parengė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2012, t. 59, p. 226.

ruduo. Su Jankumi už sutartą atlyginimą sutiko bendradarbiauti Sudargo girininkas Juozapas Antanavičius. Jis „Auszrą“, kalendorius ir knygas per sieną nešė iki Šakių ir siuntė paštu į Rygą bei kitais adresais. Kitas, kur kas aktyvesnis ir produktyvesnis Jankaus bendradarbis buvo Petras Mikolainis. Jiedu susipažino 1888 metais, tad pats produktyviausias knygų ir periodikos gabenimas į Didžiąją Lietuvą plėtojosi Jankui jau išsigijus savo spauštuvę ir įsikūrus Tilžėje. Nelegalų krovinių gabenti per sieną patyrę knygnešiai dažniausiai paimdavo ne iš Bitėnų, bet iš Jankui talkinančių sankrovų laikytojų pasienyje Prūsijos pusėje. Pastariesiems draudžiamoji spauda davė šiokių tokių papildomų pajamų, be to, jie knygnešiams tiekė ir tarp valstiečių paklausią kitų pramoninių prekių, klebonijoms – prabangių gėrimų (konjako, romo) ir cigarų.

Lietuvos nepriklausomybės laikais Jankus keliskart rašytuose skelbtuose ir neskelbtuose atsiminimuose, nenurodymas laikytojų pavardžių, įvardijo sankrovų vietas. Tai buvę Aušgiriai, Dovilai, Eitkūnai, Katyčiai, Lauksargiai, Nemirseta, Pikožiai, Sodėnai, Smalininkai, Širvinta ir kitos (skelbta *Knygnešio* 2-oje dalyje²⁴, papildyta 1940 m. rašytuose atsiminimuose²⁵). Jas Jankus surado pėsčiomis perėjęs ruožą nuo Nemirsetos prie Palangos iki Dūbininkų. Pirmieji sankrovų laikytojai buvo Aušgirių karčemininkas ar krautuvininkas Šilomaitis, Klaipėdos knygrišklos ir kanceliarinių prekių krautuvės savininkas Augustas Pohlentzas, Lauksargių krautuvininkas (?) Ziehe, Smalininkų karčemininkas Vieškalnis (Wieszkalnis), Širvintos krautuvininkas (?) Schmidtas ir Ragainės spauštuvės savininkai Albanas ir Kybelka²⁶. Senatvėje rašytuose atsiminimuose Jankus dar nurodė kažkokį Dūbininkų gyventoją Skauradžiūną, Širvintos žydą Sodnickį (kai kada pavardę rašė ir Sotnickis) ir Eitkūnų vokiečių Krämerį²⁷. Tokie asmenys, siekdami pelno, patys ieškojo knygnešių, taip palengvindami ir Jankaus užduotį – jam beliko leidinių tiekėjo ir ryšių palaikytojo pareiga. Iš pasienio knygos ir „Auszra“ pasiekė Liepojos knygininką Heinrichą (Indrikį) Alunaną ir mums nežinomą lietuvių Ambrazaitį, minėtąjį Davainį-Silvestraitį, anykštėną ūkininką Stanislovą Didžiulį, Palangos kunigą Marcijoną Jurgaitį, Rygos gimnazijos mokytoją Joną Koncevičių ir policininką Juozą Miliauską-Miglovą, Marijampolės gimnazijos mokytoją Petrą Kriaučiūną, Kauno advokatą Stanislovą Railą, šie savo ruožtu nelegaliais spaudiniais paštu arba tiesiogiai aprūpindavo kitus platintojus arba skaitytojus. Kaip rašė atsiminimuose pats Jankus, „Auszros“ skaitytojų tarp Marijampolės gimnazistų ieškojęs ir jis pats²⁸. Tačiau tai buvo tik bandymas įgyti pasitikėjimą ir sukurti vartotojų grupę, kurią aprūpintų vietinis rizikingam darbui pasiryžęs tiekėjas.

Vieša ir nevieša informacijos sklaida galiausiai knygnešius atvedė ir į Jankaus namus. Juose 1886 m. rudenį pirmą kartą pasirodė Jurgis Bielinis. Jis jau turėjo patirties platinant Jankaus leidinius. Bielinis knygų ėmė skolon už 75 rublius, su-

grįžo kitais metais, sumokėjo skolą ir jau grynais pirkė daugiau knygų. Kartu su juo atvyko patyręs knygnešys Martynas Survila. Pramintu taku atėjo ir kiti nelegaliosios spaudos gabentojai, kurie, Jankaus žodžiais tariant, nutiesė naujas knygų *kontrabandos linijas*.

Jankus, kaip ir kiti Mažosios Lietuvos leidėjai, XIX a. devintojo dešimtmečio pirmoje pusėje mažesniai draudžiamosios lietuviškosios spaudos leidinių egzempliorių skaičiui pristatyti į carinės Rusijos imperiją iš pradžių naudojosi ir įprastinėmis pašto paslaugomis. Užklijuotomis banderolėmis dažniausiai siųsti „Auszros“ numeriai ir kalendoriai, plonos brošiūrėlės. Vokietijos kaizerinis paštas tokiam ryšiui netrukdydavo, tačiau Rusijos pašto tarnyba, gavusi vyriausybės nurodymą, siuntas ėmė vis dažniau tikrinti ir radusi lietuvišką spaudinį banderolę grąžindavo siuntėjui. Šį reiškinį galima paliudyti „Auszros“ bendradarbiams ir skaitytojams skirtame redaktoriaus atsiliepimų skyrelyje įdėta kriptonimu S. Rb. užkoduoto asmens žinute. Joje perspėjama: *Kalendorius tur buti prapūlė; tai nėkadods neatsitikdavo. Visados liubėjo, jei neperleidžia, sugrąžinti*²⁹. Devintojo dešimtmečio antroje pusėje, ypač pasirodžius „Varpui“, pašto tarnyba jau pasienio ruože tikrino visas be išimties įtartinas banderoles ir rastus lietuviškus spaudinius ne tik naikindavo, bet ir nurodydavo policijai ištirti adresatus. Pašto siuntų kelias iš esmės užsidarė.

LEIDINIŲ PREKYBOS INFORMACIJA

Spaudos draudimo sąlygos ir knygnešių persekiojimas, Prūsijos valdžios policinės priemonės, taikomos suartėjimo su Didžiosios Lietuvos tautiniu sąjūdžiu šalininkams, patyrimo ir pradinio kapitalo stoka sunkino pirmuosius Jankaus spaudos verslo žingsnius. Tačiau jis juos sėkmingai įveikė. Jankus buvo atkaklus, sumanus ir išradingas, mokėsi iš kitų verslininkų ir turėjo patyrusį konsultantą – Šliūpą. Formuodamas leidinių platinimo tinklą, jis kartu rūpinosi ir informacijos sklaidos priemonėmis, be kurių verslas neturėjo perspektyvų. Viena iš jų – „Auszros“ ir *Lietuviszko* „Auszros“ kalendoriaus skelbimų skiltys. Informacija apie jo pirmąjį

24 JANKUS, Martynas. Iš pirmosios knygų platinimo gadinės. Iš *Knygnešys, 1864–1904*. D. 2. Kaunas, 1928, p. 305–306.

25 JANKUS, Martynas. *Atsiminimai*. Kaunas, 1940 02 14 [užrašyta nežinomo asmens]. MAB RS, F 103–1, lap. 4–5.

26 Lietuviškas „Auszros kalendorius“ ant 1884. *Auszra*, 1883, nr. 5, p. 152. (Apgarsinimai). Taip pat: Auszrôs Kalendorius yra gaunamas sekancziosa vietosa... Iš *Lietuviszkas Auszrôs kalendorius ant metų*

1884. [Ragainė, 1883], p. 72.

27 JANKUS, Martynas. *Priežastis, kad patis lietuviai susirupino savo likimu...*, lap. 3v; JANKUS, Martynas. *Atsiminimai*. Kaunas, 1940 02 14 [užrašai], lap. 25–26.

28 JANKUS, Martynas. Martynas Jankus apie savo rolę „Aušros“ gadinę. *Klaipėdos žinios*, 1924, lapkr. 23, nr. 246, p. [6]. („Klaipėdos žinių“ priedas).

29 Gromatu skardinė. *Auszra*, 1884, nr. 12, p. 420.

- „Lietuviszkos ir seniausios dainu knigelės“ M. Jankaus, 1882 m., kasztūja 15 kap. be nusiuntimo.
 „Sztukaunos dainos“, nū žmoneliu isz Kalnuju apigardos surinktos M. Jankaus, 1884, kasztūja 3 kap. be nusiuntimo.
 „Witoloraua, giesme isz Lietuwos padawimu“, Kraszewskio užraszita, 1882, kasztūja 1¹/₂ rublio be nusiuntimo, isz rēdistės su nusiuntimu 2 rub. 25 kap.
 „Trys pamokslai apie gaspadorystę dēl gaspadoriu sodėcziū“, Nėrio parasziti, 1883, kasztūja 15 kap.

Stanislovas Raila,

Kauno Prisiekdintasis Advokatas, gyvena ant Garnizono ulicziuos, prie Mikalojiszko prospekto, nam. Szmito.

Į t a l p a.

- 1) *J. Szl.* Debesiu iszsklaidimas, lak. 105.
- 2) *Vėversis.* Apie Dijonizą Poszką, l. 113.
- 3) *J. S. Kūksztis.* Apie įtaisimą liet. mokslavieczyu, l. 118.
- 4) *J. Miglovara.* Szū ir avinėlis, l. 122.
- 5) *P. Trupinėlis.* Zuikis aut medžioklės, l. 124.
- 6) *P. Trupinėlis.* Lapė ir liutas, l. 124.
- 7) *P. Trupinėlis.* Zūvitė, l. 124.
- 8) *Gintaulis.* Medega statant trobas, l. 125.
- 9) *J. Bs.* Ar sena lietuviszka „duszia“? l. 131.
- 10) *J. Bs.* Živopisnaja Rossija, l. 137.
- 11) Žinios isz Lietuvos, l. 139.
- 12) Gromatu skardinė, l. 150.
- 13) Apgarsinimai, l. 151.

Gromatas, rankraszcziūs ir piningūs į Auszros rēdistę siuncziant reikia szikią antraszą padėti:

**Martinas Jankus, Bitenai per Lumpenus
(Lompönen in Ostpreussen).**

Už rēdistę atsako Martinas Jankus, Bitėnai pas Lumpėnus.
 Rėdikas *Jonas Szlupas.*
 Spaudinta už piningus skaititoju „Auszros“ pas
 O. v. Mauderodę Tilžėje.

Informacija apie Jankaus knygy prekybą ir atsakomybę „Auszros“ leidyboje. „Auszra“, 1884, Nr. 4.

leidinį buvo įdėta jau antrajame mėnraščio numeryje³⁰. Tiesa, skelbime padaryta keista klaida: leidinys pavadintas *Seniausiomis ir geriausiomis lietuviszkomis dainomis, užrašytomis M. Jankaus*. Galbūt ji atsirado netgi sąmoningai, kūrybingo redaktoriaus plunksna, nes skambėjo patraukliau, sklandžiau ir teisingiau. Ketvirtajame numeryje įdedamas kvietimas reklamuotis rengiamame *Lietuviszkame* „Auszros“ kalendoriuje. Jis pasirodysiąs iki rugsėjo 23/11 dienos, eilutė kainuosianti 30 pfenigų, arba atitinkamai 15 kapeikų, pusės puslapio apimties tekstas – atitinkamai 10 markių, arba 5 rubliai³¹. Dėl redaktorių kaitos labai suvėlintame, tik lapkritį išėjusiame penktajame numeryje buvo paskelbta apie žadėtojo kalendoriaus pasirodymą ir įdėtas išsamus turinio aprašas. Mums aktualių klausimų vertingiausia informacija pateikta skelbimo pabaigoje. Neminint paties Jankaus, čia nurodyta visa jo angažuotų sankrovų laikytojų grandinė, jų pavardės, vietovės ir pardavimo kaina³². Ši informacija buvo labai svarbi knygnešiams ir, aišku, naudinga autoriui, tačiau bandymo ją skelbti dar kartą atsisakyta. Manytina, kad tokio viešinimo spaudoje vengė sankrovų laikytojai. Į juos dėmesį galėjo atkreipti tiek Prūsijos žandarai, tiek Rusijos šnipai.

Naujų galimybių suteikė „Auszros“ redakcijos įkurdinimas Jankaus namuose. Jos adresas – Bitėnai per Lumpėnus – buvo be perstojo primenamas kiekvieno leidinio numerio matomiausioje vietoje kaip rankraščių priėmimo, kalendoriaus ir knygų prekybos vieta. Į akis krito žinutės apie „Auszros“ ir *Lietuviszkų* „Auszros“ kalendorių įsigijimo sąlygas, korespondencijų su bendradarbiais ir skaitytojais skiltyse šmėkščiojo nuorodos apie kitų Jankaus leidinių pristatymą ir kainas. Tačiau efektyviausiu informavimo būdu tapo kone periodiškai skelbti naujai pasirodančių ir anksčiau išėjusių įvairių, bet beveik vien aušrininkų stovyklos autorių knygų reklaminiai sąrašai: 1884 metų ketvirtajame numeryje nurodyti penki, jungtiniame septintajame ir aštuntajame numeryje ir 1885 metų jungtiniame antrajame ir trečiajame numeryje – 11, jungtiniame septintajame ir aštuntajame – 13 pavadinimų. Šio reklamos būdo neatsisakė ir Mikšas, kuris nuo 1885 m. devintojo numerio perėmė „Auszros“ redaktoriaus, leidėjo ir spaustuvinininko pareigas. Jis 12 numeryje įdėjo 20, 1886 metų antrajame numeryje – 23, penktajame numeryje – 28 pavadinimų leidinių sąrašą. Jankaus išleistos knygos buvo minimos kiekviename tokiaame sąrašė. Iš pradžių nurodytos *Lietuviškos ir fenaufos Dainu Knigeles* ir *Sztukaunos dainos*, bet pastarųjų atsargos greitai baigėsi. Paskutinį sykį jos paminėtos 1884 m. ketvirtajame numeryje. Tų pačių metų jungtiniame septintajame ir aštuntajame numeryje pranešama apie *Lietuviszko* „Auszrôs“ kalendoriaus ant metų 1884 kainos

30 Seniausios ir geriausios lietuviszkos dainos, užrašytos M. Jankaus... *Auszra*, 1883, nr. 2, p. 55. (Apgarsinimai).

31 „Auszrôs Kalendorius“ 1884 m. visai Lietuvai

pritinkąs... bus iki 23/11 rugsėjo gatavas... *Auszra*, 1883, nr. 4, p. 120. (Apgarsinimai).

32 Lietuviškas „Auszros kalendorius“ ant 1884. *Auszra*, 1883, nr. 5, p. 152. (Apgarsinimai).

sumažinimą perpus, kas reiškia greitai artėjančią prekybos pabaigą ir *Muzikėlio* gimimą. Pirmą kartą *Muzikėlis* pasirodė 1885 metų jungtinio septintojo ir aštuntojo numerio parduodamų knygų sąrašė. Apie tai, kaip jis išvydo dienos šviesą, nutylima.

Tokiu pat būdu informacijos sklaidai buvo pritaikomi ir abu kalendoriai. 1884 metų leidinyje įdėta informacija apie jo, „Auszros“ ir šešių knygų prekybininkus, 1885 metų – kiek platesnė ir įvairesnė: pas Jankų Bitėnuose įsigyjamos „Auszros“ ir dešimties knygų sąrašas, kuriame nurodyti ir paties bitėniškio leidiniai, iki 15 kapeikų numažintos kainos *Lietuvizskas* „Auszrôs“ kalendorius ant metų 1884, tautosakininko Antano Juškos šešių knygų pavadinimai ir jomis legaliai prekiaujantys knygynai Kazanėje, Rygoje, Sankt Peterburge, Varšuvoje, Vilniuje ir Leipcige. Būsimieji kalendoriaus skaitytojai buvo supažindinti ir su „Auszros“ įsigijimo taisyklėmis. Šiuose savotiškuose metodiniuose nurodymuose atkreipiamas dėmesys į platinimo būdus ir jų kainas: prenumeratoriams *Prūsų Lietuvoje* arba bet kurioje Vokietijos vietoje mėnraštį siųsti banderole (*po jūstele*) kainuoja 4,5 markės, *Rusų Lietuvoje* dvigubai brangiau – 4 rubliai (tai yra 8 markės). Pastariesiems primenama galimybė leidinį įsigyti ir už 2, 25 rublio (arba 4,5 markės). Jiems patariama „Auszrą“ paštu parsisiųsdinti į Prūsijos pasienį, o iš čia ją parsigabenti jau patiems žinomais būdais, savaime suprantama, nelegaliais³³. Kaip žinoma, toks kelias veikiai tapo dažniausiai naudojamu ir veiksmingiausiu. Kalendorių platinama informacija efektyvumu neprilygo „Auszrai“, bet ją gerokai papildė. Jos trūkumas buvo retas *Lietuvizsko* „Auszros“ kalendoriaus periodiškumas ir trumpaamžiškumas.

Jankaus almanacho *Žiemos wakaro adynėlė* antraštiniame lape įrašyti 1885-iejį išleidimo metai, tačiau pasirodymo datą galima dar labiau patikslinti pagal pirmuosius pranešimus Mažosios Lietuvos savaitraščiuose: Jankui palankūs „Lietuvizsko Ceitungos“ ir „Niamuno Sargo“ redaktoriai juos išspausdino baigiantis 1885 metų gruodžiui. „Auszra“ šią knygą pirmą kartą paminėjo 1886 m. pirmajame numeryje ir net dusek: antraštinio lapo kitoje pusėje įdėtame 23 knygų reklaminiame sąrašė ir apatiniame viršelyje išspausdintoje anotacijoje. Joje akcentuotas turinio nuotaikingumas, gera lietuvių kalba, *Prūsų Lietuvai* priprasta rašyba ir įpintas, matyt, paties Jankaus rašytas ketureilis apie skaitymo naudą (*Pirkit žmonės ir skaitykit, // Dėl to jums negailu bus, // Piktą vengkit, ger darykit, // Miel tai daro gers žmogus*). Esą knyga gaunama kiekviename knygyne ir pas jos spaustuvininką Mikšą Tilžėje. Leidinio sudarytojas ir rengėjas Jankus anotacijoje nutylėtas. Taip tikriausiai padaryta vengiant sudaryti konkurenciją spaustuvininkui. Sprendžiant iš spaudoje skelbtos reklaminės informacijos įvairovės, *Žiemos wakaro adynėlė* buvo apgalvotai taikyta abiejų tautos dalių skaitytojui.

Suprantamas Jankaus dėmesys periodikai. Savo palankumą jai įrodė jau administruodamas „Auszrą“, kurioje naujai pasirodantiems laikraščiams nuolat skyrė

nemaža vietos. Mėnraštyje buvo reklamuojamas, kartais gana išsamiais tekstais, Mažosios Lietuvos „Tilžės Keleivis“, „Lietuviškas polytiškas Laikraštis“ ir „Niamuno Sargas“, JAV einanti Šliūpo redaguojama „Unija“ ir „Lietuwiszskasis balsas“. Neabejotinai buvo tikėtinas ir tolesnis tokios informacijos gausėjimas bei sklaidos didėjimas, tačiau jį nutraukė Mikšo spaustuvės, kartu ir „Auszros“ žlugimas.

Igyta kelerių metų trukmės spaudos verslo patirtis, nuolatinis poreikis telkti jo dalyvius ir leidinių vartotojus Jankų rengė naujos informacijos priemonės – spaudinių prekybos katalogo naudojimui. Katalogų pavyzdžių nestigo. Juos, kartais labai didelės apimties ir gerai metodiškai parengtus, leido Karaliaučiaus, Klaipėdos ir Tilžės knyginkai vokiečiai. Vis dėlto iki įsigydamas spaustuvę Jankus nežengė katalogo link. Greičiausiai neskatinio nedideli prekybai sukaupytų leidinių išteklių. Jiems viešinti pakako ir periodikos skilčių. Pirmąją prekybai skirtą brošiūros formos informacijos priemonę *Katalogas lietuviszku knigu ir laikraszciu Martyno Jankaus. (Izisleistas dienose kovo 1891 m.). Tilžeje, auksztojo ulyczioj No. 93* Jankus parengė ir išleido jau nuosavoje spaustuvėje Tilžėje 1891 metais. Ji tapo pirmuoju lietuvišku tokios paskirties spausdintiniu leidiniu lietuvių knygos istorijoje.

Svarbus Jankaus spaudos prekybos organizavimo ir finansų apskaitos gebėjimų įrodymo, partnerių ir prekybos masto duomenų dokumentas yra jo 1888–1903 metais pildyti prekybos užrašai. Jie buvo asmeninio naudojimo. Užrašai didelę šaltinio vertę įgijo vėlesniais laikais, pradėjus intensyviai tirti caro valdymo laikų lietuvių spaudos draudimo epochą, todėl Lietuvos universiteto profesorius Vaclovas Biržiška juos paskelbė³⁴. Dokumente gana tvarkingai metai po metų registruoti klientai (pavardėmis ir slapyvardžiais), leidinių sutrumpintos antraštės, įsigyjamų egzempliorių skaičius, kainos, taikytos nuolaidos, atsiskaitymo datos. Tiesa, užrašai chronologiškai su mūsų tyrinėjamu laikotarpiu siejasi tik iš dalies (1888–1889 metais), tačiau kaip nepamainomas šaltinis turi vertę kitais aspektais, pavyzdžiui, parodo iki 1889 m. pasirodžiusių Jankaus leidinių pardavimo trukmę ir jų klientus. Šie užrašai leidžia nustatyti, kad iš Bitėnų sandėlio *Muzikėliu* prekiauta iki 1898 m. rudens (paskutinis įrašas darytas spalio 15 d.). Svarbiausias klientas, iš viso per kelis kartus įsigijęs kelis šimtus egzempliorių, buvo Bielinis. Vidutiniškai po 25–50 egzempliorių įsigijo arba Jankaus buvo pateikta platinti šiems tarpininkams: tilžiškiams Viliui Bruožiui ir Ernestui Weyerui Mažojoje Lietuvoje, nelegalios prekybos organizatoriams palangiškiui kunigui Marcijonui Jurgaičiui, Jurguii Kaupiui, Petruui Mikolainiui ir plungiškiui Petruui Mikužiui Didžiojoje Lietuvoje,

33 „Auszros“ rėdistėje (Martinus Jankus, Bitėnai per Lumpėnus–Lompönen, Ost-Preussen) galima gauti. Iš *Lietuwiszskas „Auszròs“ kalendorius ant metų 1884*. Bitėnai, [1883], p. 70–71.

34 Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. Parengė Vaclovas Biržiška. *Tauta ir žodis*, 1926, kn. 4, p. 314–369.

40 egzempliorių – Vincui Karaliui, kuris emigravo ir įsikūrė Jungtinėse Amerikos Valstijose. Kiti, knygnešiai ir su jais ryšių turėję Mažosios Lietuvos prekybininkai, įsigydavo vidutiniškai po 5–10 egzempliorių.

Sprendžiant iš užrašų duomenų, *Žiemos wakaro adynėlės* realizavimas truko iki 1902 m. gegužės. Bielinis įsigijo 610, Weyeris ir Karalius – po 50, Mikolainis – 25 egzempliorius. Nuo 1895 m. pradėjo reikštis naujosios kartos Mažosios Lietuvos knygų prekybininkai Enzys Jagomastas, Vilius Kalvaitis, Jurgis Lapinas ir Marta Zauniūtė, kurie įsigijo nuo 20 iki 60 knygos egzempliorių. Visi paminėti asmenys buvo vieni svarbiausių nelegaliosios lietuvių spaudos prekybos istorijos dalyvių. Taip pat atsirado čionykščių gyventojų (Kristupas Funkaitis iš Juodžiūnų prie Širvintos, Wohlgemuthas, atrodo, tilžiškis), iš Jankaus įsigijusių didoką kiekį įvairių knygų, tarp jų ir *Žiemos wakaro adynėlės* nuo 25 iki 35 egzempliorių. Apie šiuos asmenis duomenų nerasta, bet galima manyti, kad jie greičiausiai atsitiktinai bandė pelnytis leidiniais aprūpindami Lietuvos knygnešius.

Minėtieji užrašai taip pat atskleidžia Mažosios Lietuvos gyventojus – Jankaus leidinių skaitytojus, kurie įsigydavo po kelis, kartais ir daugiau kaip dešimt ne tik Jankaus, bet ir kitų leidėjų jo sandėlyje sukauptų knygų, tačiau pirkdavo tik po vieną egzempliorių. Jais asmenines bibliotekas papildė Jonas Birškus, Vilius Gai-galaitis, Vilius Kalvaitis, Jonas Smalakys, Dovas Zaunius ir kiti tautinio sąjūdžio dalyviai, vienu metu juos palaikęs lenkų kilmės Klaipėdos vaistininkas Johannas Karlas Sembritzkis (iki suvokietino pavardę rašėsi *Jan Karol Sembrzycki*, 1856–1919). Jankaus knygynėlį žinojo ir jo leidinius pirko Karaliaučiaus universiteto biblioteka, istorinis Karlo Franzo Koehlerio antikvariatas Leipcige bei Adolfo Asherio ir Ko antikvariatas Berlyne. Tai patvirtina nuomonę, kad Jankaus vardas gana greitai peržengė ir provincijos ribas.

APLINKYBĖS IR SĄLYGOS, LĖMUSIOS SPAUSTUVĖS ĮKŪRIMĄ IR VEIKLOS TIKSLĄ

Asmeninė leidybos patirtis, ryšiai su spaudos darbuotojais, knygnešystės reiškinių vidinis pažinimas stiprino asmeninės spaustuvės įkūrimo motyvus. „Auszros“ išvakarėse ir jai gyvuojant dar negalėjo būti jokių apčiuopiamų vilčių dėl lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo ir nelegalių leidinių verslo pabaigos. Apie ketinimus įkurti spaustuvę Jankus pirmą kartą prasitarė 1884 m. spalio 29 d. laiške Basanavičiui. Taip jis išsakė nepasitenkinimą Tilžės spaustuvininkais, laiku nevykdančiais leidybos darbų užsakymų³⁵. Jankaus nuostatą dėl lietuviškos spaustuvės reikalingumo palaikė žlugęs bandymas leisti mėnraštį „Garsas“ ir pras-ta Mažosios Lietuvos tautiniam sąjūdžiui palankaus laikraščio „Niamuno Sargas“

būklė. Iš pradžių tikėta, kad ją pagerins Mikšo kuriama įmonė³⁶, bet ši dėl finansinių sunkumų veikia pateko į varžytines ir buvo parduota. Ryžtingam apsisprendimui pradėti savarankišką spausdinimo verslą reikėjo akstino. Jį suteikė Varšuvos studentų draugija „Lietuva“, kuri nusprendė leisti „Varpo“ laikraštį. Į Bitėnus 1888 metų rudenį atvykęs Vincas Kudirka ir Rokas Šliūpas įtikino Jankų imtis atsakingo redaktoriaus ir ekspeditoriaus pareigų. Pirmieji trys „Varpo“ numeriai išėjo Weyerio spaustuvėje Tilžėje. Laikraščio leidimo pradžia dėl įvairių priežasčių, tiek dėl lėšų, tiek dėl rankraščių stygiaus, nebuvo sklandi. Manydamas rasti sprendimą, taip pat matydamas savo vilčių ir planų įkūnijimo galimybę, 1889 m. kovą Jankus iš vokiečio Juliaus Sieberto įsigijo mažą spaustuvę. Ji keletą metų veikė Ragainėje ir prieš tai priklausė bitėniškiui gerai pažįstamiems kompanionams Albanui ir Kybelkai. Kovo 28 d. laiške Jonui Šliūpai patikslino: *mudu su Voska iz 3 pusės pirkova Syberto drukorije už 400 doreliu* (Mažosios Lietuvos lietuviai taip vadino prūsiskuosius talerius; jie Prūsijoje įvesti 1711 m., nuo 1875 m. prilygo 3 markėms. – D. K.) *ir žadava pradėti drukavoti, kas tik papuls ant seilės*³⁷. Iš tikro kompanionas buvo bepinigis, jo įnašą uždėjo giminaitis. Tiek ši aplinkybė, tiek ketinimas spausdinti, kas po ranka paklius, veikia tapo spaustuvės sėkmingo darbo kliūtimi, tačiau šis Jankaus veiklos etapas yra jau kito tyrimo užduotis.

Apibendrinimas

Žvelgdami iš laiko nuotolio turime pagrindo teigti, kad pirmąjį leidybinės veiklos etapą Jankus įveikė sėkmingai. Jis įgijo leidybos patirties, išmoko legaliojo verslo pagrindų, užmezgė ilgalaikius dalykinius ryšius su spaustuvių savininkais, sukūrė leidinių platinimo tinklą ir įgijo gebėjimų jį aprūpinti informacija. Bitėnų leidėjas pasiekė ir savo idėjinį tikslą, kurį iš esmės išreiškė 1885 metų laiške Šliūpai: *ak, nežinai, kaip gers tiems, katrie myl reikalus musu nuvargintos Tėviszkės. Brolau, kad regėtum kaip daug turiu ir aš vargti, vasarą žinai kiek darbo ant lauku, bet tai musu uždavimas, mes vislab atliksme kaip geri darbininkai ir gausme algą paskirtą. Kas ant savo kuno sėja, tas nuo jo amžina prapulti dagos. Bet mes, katrie ant dvasios sėjem, dagosime amžina gyvasti*³⁸. Šis siekis Jankų lydėjo ir palaikė visą gyvenimą.

35 JANKUS, Martynas. *Szirdingiauses brolau!* [laiškas Jonui Basanavičiui]. Bitėnai, 1884 10 29. LLTIB RS, F2–1023, lap. 1r.

36 JANKUS, Martynas. *Meilingasis Brolau!* [laiškas Jonui Šliūpai]. Bitėnai, 1885 06 30. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius (toliau – LNB RS),

F 1–166, lap. 3v.

37 JANKUS, Martynas. *Meilingas Jonužėli!* [laiškas Jonui Šliūpai]. Bitėnai, 1889 03 28. LNB RS, F1–170, lap. 5v.

38 JANKUS, Martynas. *Jonužėli brolužėli!* [laiškas Jonui Šliūpai]. Bitėnai, 1885 01 24. LNB RS, F 1-166, lap. 2r.

1. Auszrės Kalendorius yra gaunamas sekancziosa vietosa... Iš *Lietuviszkas Auszrės kalendorius ant metų 1884*. [Ragainė, 1883], p. 72.
2. „Auszrės Kalendorius“ 1884 m. visai Lietuvai pritinkąs. *Auszra*, 1883, nr. 4, p. 120. (Apgarsinimai).
3. „Auszrės Kalendorius“ 1884 m. visai Lietuvai pritinkąs... bus iki 23/11 rugsėjo gatavas... *Auszra*, 1883, nr. 4, p. 120. (Apgarsinimai).
4. „Auszros“ rėdistėje (Martinas Jankus, Bitėnai per Lumpėnus–Lompönen, Ost-Preussen) galima gauti. Iš *Lietuviszkas „Auszros“ kalendorius ant metų 1884*. [Ragainė, 1883], p. 70–71.
5. ANGRABAITIS, Juozas. *Suskaita arba Statistika visų lietuviszkų knygu ats[p]austu Prususe nu 1864 metu iki pabaigai 1896 metu*. Suraszė A. Jonas Zanavikutis. Tilžė: Autoriaus leidinys, 1897, p. 18.
6. BRUOŽIS, Ansas. *Mažosios Lietuvos politikos veidrodis*. Kaunas: K. A. M. Karo mokslo skyriaus leidinys, 1923.
7. DAVAINIS-SILVESTRAITIS, Mečislovas. Musu kningos. *Auszra*, 1883, nr. 7, p. 211–213.
8. Gromatu skardinė. *Auszra*, 1884, nr. 12, p. 420.
9. JANKUS, Martynas. *Atsiminimai*. Kaunas, 1940 02 14 [užrašai, daryti nežinomo asmens]. Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – MAB RS), F 103-1.
10. JANKUS, Martynas. Iš pirmosios knygu platinimo gadynės. Iš *Knygnešys, 1864–1904*. D. 2. Kaunas: Spaudos fondas, 1928, p. 305–306.
11. JANKUS, Martynas. Iþ mano atminties, kas link gruntawojimo, Mieriu ir veikimu draugyfētės „Byrutės“ Iš *Prusu Lietuwys. Kalendros Metui 1909*. Tilžė, [1908], p. 14.
12. JANKUS, Martynas. Lietuviškų kningų kontrabanda (1863–1904 m.): publikacija. Parengė ir su įvadu „Martyno Jankaus atsiminimai apie lietuviškų knygu kontrabandą: pirmasis bandymas“ (p. 220–225) paskelbė Domas Kaunas. *Knygotyra*, 2012, t. 59, p. 225–232.
13. JANKUS, Martynas. Martynas Jankus apie savo rolę „Auszros“ gadynę. *Klaipėdos žinios*, 1924, lapkr. 23, nr. 246, p. [6]. („Klaipėdos žinių“ priedas).
14. JANKUS, Martynas. *Meilingas Jonužėli!* [laiškas Jonui Šliūpui]. Bitėnai, 1889 03 28. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygu ir rankraščių skyrius (toliau – LNB RS), F1–170, lap. 5v.
15. JANKUS, Martynas. *Meilingasis Brolau!* [laiškas Jonui Šliūpui]. Bitėnai, 1885 06 30. LNB RS, F 1-166, lap. 3v.
16. JANKUS, Martynas. *Priežastis, kad patis lietuviai susirupino savo likimu*: [atsiminimai, apie 1936]. MAB RS, F 103-190, lap. 1v.
17. JANKUS, Martynas. *Szirdingiauses brolau!* [laiškas Jonui Šliūpui]. Bitėnai, 29 spaliu 1884. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau LLTIB RS), F2-1023.
18. JANKUS, Martynas. Szis tas isz Auszros pradžios. *Vienybė lietuvninkų*, 1903, gruod. 30, nr. 52, p. 623.
19. JANKUS, Martynas. *Szirdingiauses brolau!* [laiškas Jonui Basanavičiui]. Bitėnai, 1884 10 29. LLTIB RS, F2-1023, lap. 1r.
20. KAUNAS, Domas. Martynas Jankus. Iš *100 iškiliausių Lietuvos žmonių*. Vilnius, 2009, p. 94–95.
21. KAUNAS, Domas. Martyno Jankaus leidybinė veikla ir vaidmuo kultūriniam ir politiniam sąjūdyje. *Knygotyra*, 2009, t. 52, p. 7–37.
22. KAUNAS, Domas. Martyno M. Jankaus tekstai ir kontekstai Jono Šliūpo knygoje „Lietuviszkieji rasztai ir rasztininkai“: publikacija. *Knygotyra*, 2013, t. 61, p. 299–324.
23. Lietuviškas „Auszros kalendorius“ ant 1884. *Auszra*, 1883, nr. 5, p. 152. (Apgarsinimai).
24. Lietuviškas „Auszros kalendorius“ ant 1884. *Auszra*, 1883, nr. 5, p. 152. (Apgarsinimai).
25. *Martyno Jankaus leidiniai ir spaudiniai, 1879–1925*: pagalbinė tiriamojo darbo bibliografinė rodyklė. Sudarė Domas Kaunas. Autoriaus asmeninis archyvas, 2013. 98 lap. (Kompiuterinis variantas).

26. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai. Parengė Vaclovas Biržiška. *Tauta ir žodis*, 1926, kn. 4, p. 314–369.
27. MIKŠAS, Jurgis. *Laiškas Martynui M. Jankui*. 1883. MAB RS, F 103–239, lap. 4r.
28. Seniausios ir geriausios lietuviškos dainos, užrašytos M. Jankaus... *Auszra*, 1883, nr. 2, p. 55. (Apgarsinimai).
29. ŠLIŪPAS, Jonas. „Aušra“: paskaita laikraštinių kursuose Kaune 1922 m. VIII–3 ir 4 d. „Aušros“ 40 metų sukaktuvėms paminėti. Kaunas, 1923, p. 26. Taip pat: *Krašto balsas*, 1923, vas. 28, nr. 47, p. 3–4.
30. VALIŪNAS, Silvestras Teofilis. Birutė. *Lietuviška Ceitunga*, 1881, aug. 16, nr. 33, p. 3.

PUBLISHING ACTIVITIES BY MARTYNAS JANKUS BEFORE
THE ESTABLISHMENT OF HIS PRINTING HOUSE
(1879–1889)

Domas Kaunas

Summary

Martynas Jankus (1858–1946) is a famous worker of Lithuanian press in Prussia, a participant of national movement, a politician who supported bringing together two parts of the Lithuanian nation separated by the borders between German and Russian empires. Over more than 40 years he had published and printed 395 non-periodical and 27 periodical publications in Lithuanian and some in German and Byelorussian languages. Among the authors of these publications, there were many significant representatives of Lithuanian and other nations: writers, ethnologists, historians, Protestant theologians and politicians. Jankus' personality was formed by the life style of a peasant family, social environment of his native Bitėnai village and the pressure of national discrimination affecting the indigenous people. He attended only a primary school and later self-educated himself by reading voratiously literature about Lithuania and Lithuanians. Lithuanian newspapers and especially the works by Georg Sauerwein, a defender of the interests of small nations in the German empire, published in them have increased his motivation for social activity. The active political movement of the end of the 19th century and the election campaigns to the Prussian Landtag and German Reichstag directly influenced his decision to participate in publishing. In 1879–1888 he published several leaflets in support of Lithuanian candidates, some books, pamphlets and calendars for the cultural education of Lithuanians. Among these publications Jankus included his own collections of original and folk poetry as well as prose translated from German and Polish languages augmented by polemic articles. When Jankus got acquainted with the members of the national movement in Great Lithuania, he became an editor and administrator of the Lithuanian periodical “Auszra” established by them. Other editors stayed on his farm in Bitėnai. As there was a lack of popular literature, Jankus and his companion published the Lithuanian “Auszra” calendar (“Lietuviškas “Auszros” kalendorius”) in 1883 and 1884. The texts of educational and applied character were published in the

calendar as well as literary texts, such as original and translated poetry and prose. They were written by Lithuanian authors Jonas Basanavičius, Andrius Jonas Vištelis, Petras Vileišis, and writers of other nations such as Sauerwein, Józef Ignac Kraszewski, Adam Mickiewicz, Ivan Krylov, Aleksandr Puškin, William Shakespeare and Guy de Maupassant. For many Lithuanians these translations were the first acquaintance with the world literature.

Martynas Jankus used to order printing of his books, calendars and “Auszra” in the printing houses of nearby towns, such as Ragnit (Lith.: Ragainė) and Tilsit (Lith.: Tilžė). Their production was disseminated in Lithuania Minor and smuggled to the Great Lithuania, which was under the strict ban on Latin printing introduced by the Russian tsarist regime. For this purpose, Jankus established a network of illegal disseminators of literature. It consisted of two sectors: secret book transporters over the border and disseminators in the Great Lithuania and legal storage owners near the border on the side of Prussia. This network was extended along the German-Russian border from Palanga till Dubeningken (Lith.: Dūbininkai; Dubeninki in present day Poland).

The first stage of publishing activity was successful for Martynas Jankus. He acquired publishing expertise, knowledge of organizing illegal business, created long-term relations with the owners of printing houses, established the network for the dissemination of publications, developed skills to supply it with different printing materials and information. By March of 1889, the publisher from Bitėnai had established his own printing house in Ragnit and started printing business. This was the start of the second stage of Martynas Jankus' activity.

Įteikta 2014 m. sausio mėn.